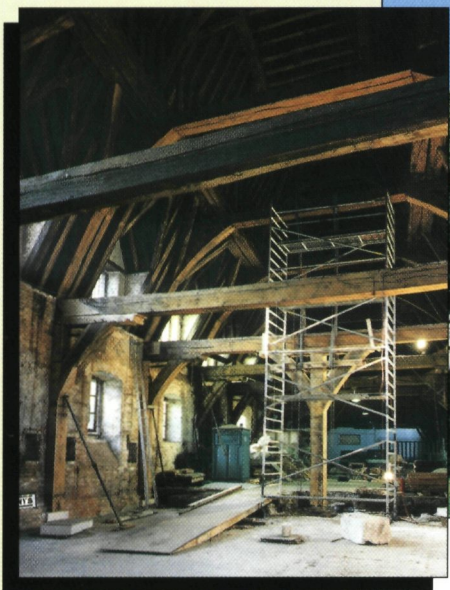
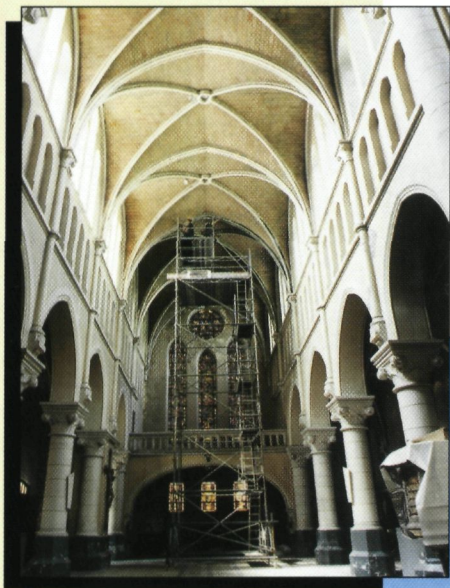

M&L

A photograph of a historic building's interior, featuring a series of red brick arches supported by large, dark stone columns. A staircase with a decorative metal railing is visible on the right side. The lighting is dramatic, highlighting the textures of the brick and stone.

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST ACTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Restauratiewerken
- Spoorwerken
- Milieutechnieken

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 WONDELGEM (Gent)
Tel. 09/254 01 11 - Fax. 09/226 77 71

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Nieuw adres vanaf 12-09-97

AROHM
afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
tel. (02)553 82 11 - fax (02)553 82 05
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 16 jaargang Nr. 4 • juli-augustus 1997

Inhoud

Natuursteen in het Getebekken 12
Roger Nijs

Joris Helleputte, ingenieur en architect (1852-1925) 25
Luc Verpoest

Een manier van leven, een manier van bouwen
Het eigen woonhuis van Leon Stynen 41
Willem Van Zadelhoff

Summary 57

M&L Binnenkrant

Nieuw adres vanaf 12-09-97

AROHM
afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7
1000 BRUSSEL
tel. (02)553 82 11 - fax (02)553 82 05.

Abonnementsvoorwaarden 1997

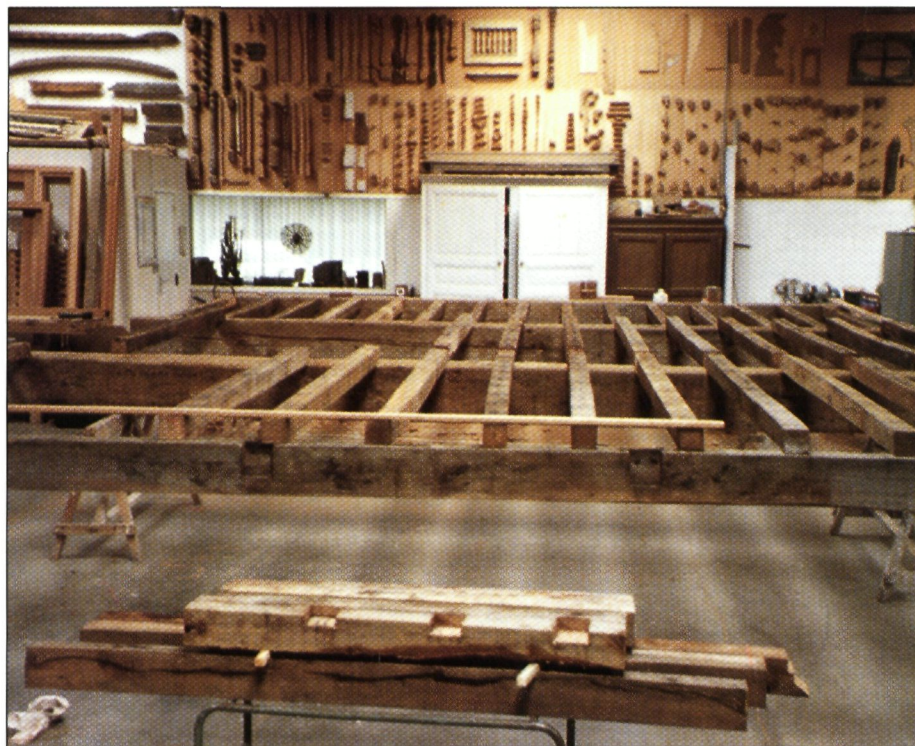
België: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1997".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: De trapzaal van het Sint-Jan Berchmansinstituut te Luik

Restauratie - Renovatie

- Kapgebinten
- Moer- en kinderbalken
- Plankenvloeren
- Schouwmantels
- Ramen en deuren
- Meubels

**Algemene Bouwonderneming
N.V. Arthur Vandendorpe**
Groene Poortdreef 40
8200 Sint-Michiels (Brugge)
Tel. 050/38.32.96
Fax. 050/38.42.16

N.T.G. - GENT -
Definitief ontlast van de vieze ontlasting door
duiven dankzij:

ECOPIC

Een architectuur zonder duiven

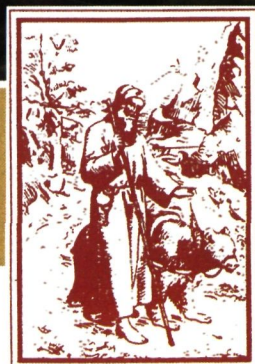
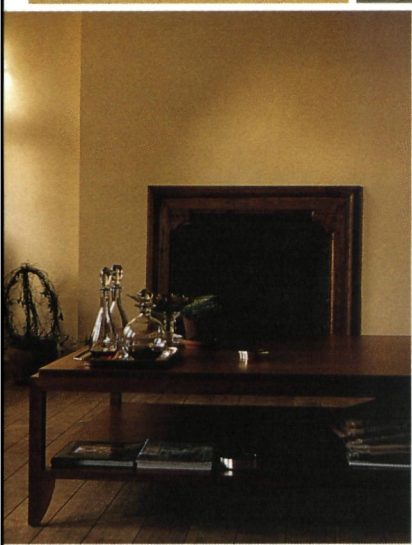
Inlichtingen:
Herreman en Lippens,
Brusselsesteenweg 188A
9090 Melle
Tel. (09) 252 13 40
Fax (09) 252 31 59

bvba **HERREMAN & LIPPENS**

Kalk...

...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

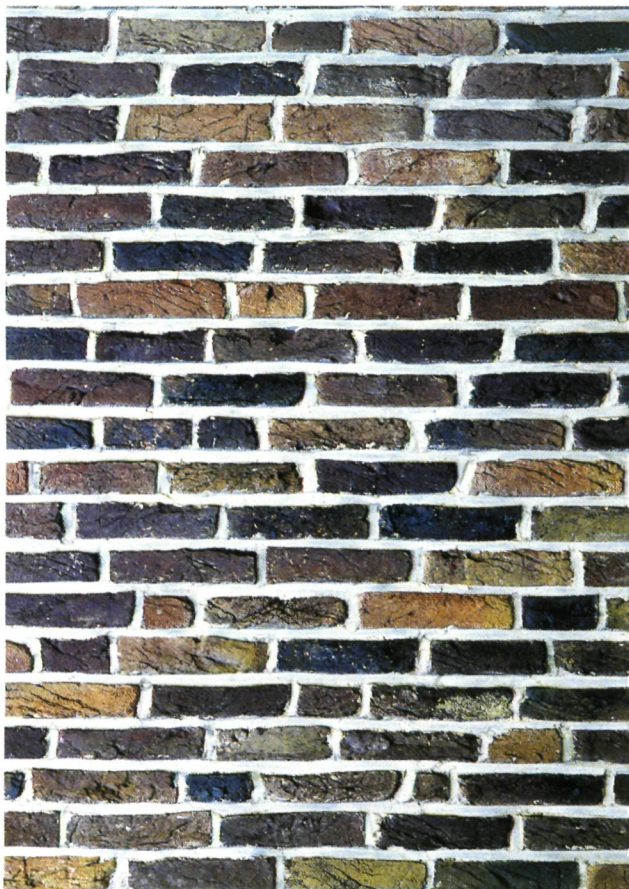
TAEYMANS MEESTERSCHILDERS bvba

Mutsaertstraat 16 - 2000 Antwerpen - tel 03.2321891 - fax 03.2264498 - email taeymans@skynet

Foto: Toon Grobet

- Egmontkasteel te Zottegem
- Restauratie van 18e eeuwse interieur

Steenbakkerij HOVE BVBA

**BREUGHEL,
echte handvormsteen
gemaakt naar aloude
werkwijze.**

De handvorm wordt op ambachtelijke wijze gemaakt uit een deeg, één voor één geslagen met de hand in een houten vorm, gedroogd in open lucht en gebakken op 1080 °C in een ringoven met steenkool als enige brandstof.

**Lindendreef 101
9400 Ninove**

Tel. 054/33.26.67 Fax 054/32.82.38

NIJVERHEIDSWEG 1 - 2240 ZANDHOVEN
TEL. (03)475 13 00 - FAX (03)485 74 47

Foto A. Condes 03.542.13.81

Restauratie Schepenhuis Mechelen

BUHUIS:
Venecolaan 30 - 9880 AALTER
TEL. (09)375 12 66 - FAX (09)375 22 88

Handelsregister Antwerpen: nr. 237.355
B.T.W. nr. BE 424.660.753
Registratienummer: 424.660.753/02/11/1/1
Bank : CERA: 733-1441500-13

Gevelreiniging • Betonherstelling • Gevelisolatie en bepleistering • Opstijgend vocht • Houtrestauratie • Ontmossen van daken

UW GEMEENTE VERDIENT EEN KEURMERK.

Blauwe Steen uit Henegouwen: een merk en een authentiek kwaliteitslabel. Deze nobele en pure steen is geschikt voor de meest uiteenlopende toepassingen bij stadsvernieuwing: voetpaden, boordstenen, fonteinen, stadsmeubilair...

De Blauwe Steen uit Henegouwen, ontgonnen in de Carrières du Hainaut, beschikt over alle eigenschappen om duurzame projecten te verwezenlijken. Hij is niet poreus en dus vorstbestendig. Bovendien heeft Blauwe Steen uit Henegouwen een hoge slijtweerstand en is hij bestand tegen chemische en fysische invloeden.

Om welke stadsvernieuwing het ook gaat, draag er een uitzonderlijke steen toe bij. Een steen van een kwaliteit die enkel onze Belgische grond ons kan geven: de Blauwe Steen uit Henegouwen.

BLAUWE STEEN UIT HENEGOUWEN®
TRADITIE, DAAR KAN JE OP BOUWEN.

Wil u meer weten over de authentieke Blauwe Steen uit Henegouwen, stuur ons dan deze coupon terug.

Wij geven u graag meer inlichtingen.

Naam-Voornaam:

Functie:

Prof. adres:

Telefoon:

Kruis een of verscheidene van de onderstaande vakjes aan:
Ik wens zonder enige verplichting:

- ☐ uw brochure "Stadsvernieuwing" te ontvangen.
- ☐ een telefonisch onderhoud met een van uw specialisten.
- ☐ u te ontmoeten.

Baron B & Celli

Carrières du Hainaut n.v. - rue de Cognebeau, 245 - 7060 Soignies
Tel: 067/34 78 00 Fax 067/33 00 59

N.V. VAN LOY & CIE

ALGEMENE RESTAURATIEWERKEN

Restauratie Abdijkerk van Tongerlo

Aarschotsesteenweg 4

2230 Herselt

Tel. (014)54 43 97

Fax (014)54 72 72

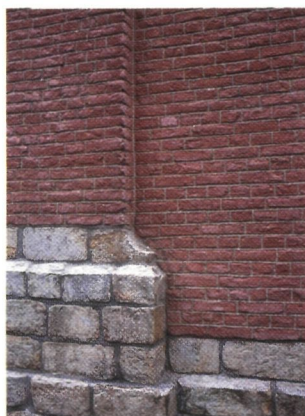
DESODT

N.V.

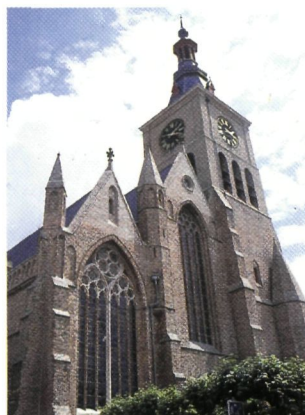
**bouw- en alle dakwerken
renovatie en restauratie**

Sint-Niklaaskerk
Moere
Restauratie gevels,
dak- en brandramen

Sint-Franciscuskerk
Menen
Restauratie
gevels + toren

Sint-Niklaaskerk
Diksmuide
Restauratie toren,
daken + brandraam

KAREL STEVERLYNCKLAAN 11
8900 IEPER
TEL.: 057/20.12.93
FAX : 057/20.59.71

WANNEER DE FORM
HET HOOFDDOEL IS

BETONNEN SIERVORMEN
EN SIERELEMENTEN
VOOR RESTAURATIEWERKEN
EN NIEUWBOUW

AGREF N.V.
Tragelweg 4
B 9230 Wetteren
Tel. (09)369 19 11
Fax (09)369 07 04

Eternit Clay Tiles : ACME

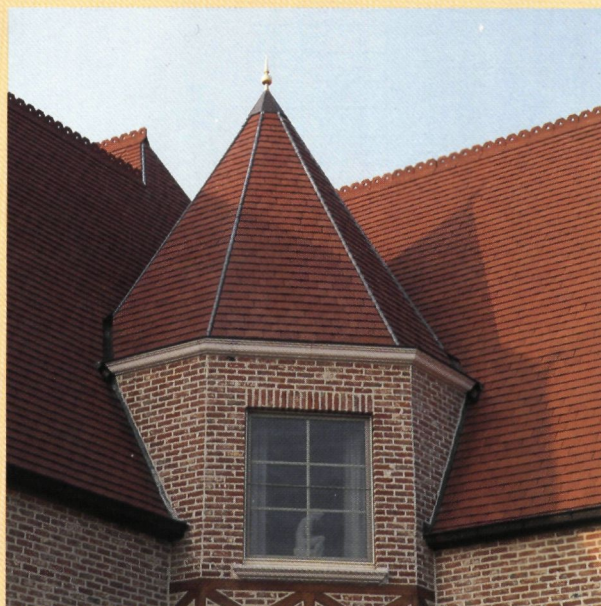
Onevenaarbare Kwaliteit

**Ruimste Gamma Hulpstukken:
zelfs nokken tegen vogels**

**Kleurengamma:
17 kleuren,
zwart en leikleur**

Voor de renovatie van het Begijnhof in LEUVEN, werd gekozen voor de handgemaakte ACME tegelpannen van de Groep Eternit. De reden was simpel: Eternit kon het materiaal leveren dat het best de oorspronkelijke dakbedekking benaderde in VORM en in KLEUR.

Deze particulier in Ravels koos voor de ACME tegelpan van Eternit omwille van de kleur en de MOSbestendigheid. Let ook op de nokken die beletten dat duiven of andere grote vogels op uw dak komen zitten.

**TEL INFO: ETERNIT DAKPANNEN
GRATIS
GROEN NUMMER: 0800/14.145**

P. NIJS N.V. ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:
Restauratie van oude daken

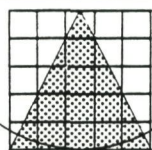
Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050/21.10.85 - Fax 050/22.06.17
Reg. nr. 051511

BOUWKUNDIG ERFGOED

INTEGRALE BEGELEIDING VAN BOUWHEER
VOORONDERZOEK STUDIE EN COORDINATIE, NAZORG
STABILITEITSSTUDIE VAN HISTORISCHE GEBOUWEN

ir. Wim Van Der Schueren
raadgever ingenieur

L. Van Houttestraat 49 - 9050 Gentbrugge (Gent)
Tel. 09/230.08.70 Fax 09/231.75.08

PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

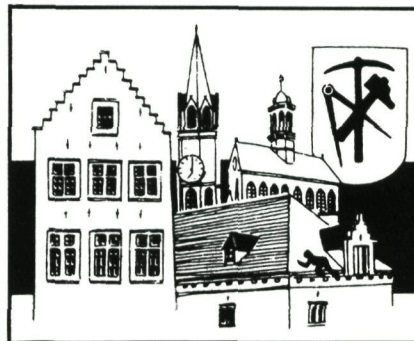
Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

Kunstatelier
Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)

Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**

Voor informatie voor het adres

van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:

VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL

Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

N.V.

STABILITEIT

- endoscopisch onderzoek
- stut- en schoringswerken
- scheurinjectie, muurconsolidatie
- chemische ankers, trekkers
- opvijzelen van constructies
- polymeerchemische restauratie van hout

RENOVATIE - RESTAURATIE

- alle reinigingstechnieken, **LASERREINIGING**
- asbestverwijdering
- nabehandeling van gevels
- plastische natuursteen restauratie
- betonherstelling
- hout- en zwambehandeling

TEL. (09) 386 97 67 - FAX (09) 386 98 26

GROUP
MONUMENT

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

Sinds enkele jaren produceert het Nationaal Geografisch Instituut allerlei digitale bestanden voor klein- en grootschalige toepassingen. Kleinschalige bestanden zoals de DB van de administratieve grenzen, de Grote Structuren en een Digitaal Terrein Model zijn voor gans het land beschikbaar. Bestanden voor toepassingen rond de spilschaal 1:10.000 zijn beschikbaar voor alle grote steden en omliggende gemeenten en zijn een uitstekend werk-instrument voor toepassingen in diverse domeinen zoals leefmilieu, ruimtelijke ordening en stadsrenovatie, ...

Nationaal Geografisch Instituut
Abdij ter Kameren, 13
B-1000 Brussel
Tel.: 02/629.82.82
Fax.: 02/629.82.83

Nieuw voor België is de productie van digitale orthofoto's voor het volledig grondgebied op basis van luchtfoto's gerealiseerd in 1995.

Klassieke kaarten en luchtfoto's nog steeds beschikbaar.

NATUURSTEEN IN HET GETEBEKKEN

ROGER NIJS

Werk van een onbekende kunstenaar in de verwaarloosde en grotendeels opgevolde zandgroeve van Rommersom, vlakbij de autosnelwegafrit Tienen. Het kunstwerk wordt bovenaan begrensd door een kwartsietbank, die de grens vormt tussen het Landeniaanzand en het Kwartaire leemdek.

De geologische samenstelling van een gebied wordt dikwijls in sterke mate weerspiegeld door de natuursteensoorten waarmee de lokale monumenten in het verleden werden opgetrokken. Plaatselijk beschikbaar materiaal moest immers niet met grote kosten van heinde en ver worden aangevoerd: een voor de hand liggend argument, dat bijzonder zwaar doorwoog in tijden zonder kanalen en spoorwegen. Wanneer massaal transport over grote afstanden eindelijk technisch mogelijk werd, moesten de artisanale groeven

worden opgegeven: verwaarloosd en volgestort verdwenen ze geleidelijk uit het landschap. Toch blijven de muren van oude bouwwerken verwijzen naar de ondergrond, hetgeen bijdraagt tot de individualiteit van welbepaalde streken. Mooie voorbeelden vindt men in de huizen, kerken en kastelen in de Cotswolds in Zuid-Engeland (honingkleurige kalksteen); in Auvergne (donkere lava) en in de Loirevallei (witte krijtsoorten); en waarom dan ook niet, zij het op kleine schaal, in sommige delen van het Getebekken?

KORTE SCHETS VAN DE GEOLOGISCHE ONTWIKKELING VAN HET GETEBEKKEN

De oudste gesteenten in het Getebekken worden aangetroffen in de bedding van de Gete te Geldenaken en onmiddellijke omgeving, en in de lagere delen van de valleiwanden aldaar. Ze dateren uit het Cambrium (500 tot 570 miljoen jaar geleden; zie geologische tijdschaal achteraan). Het waren oorspronkelijk klei- en zandafzettingen die tijdens twee gebergtevormingsfasen in het Paleozoïcum tot leistenen en keiharde kwartsieten werden samengeperst. Ze vormen als het ware het rotsfundament (ook sokkel of Massief van Brabant genoemd) van de gehele streek.

De vermelde gebergten werden door de verwerking tot op het zeeniveau afgebroken. Op het afgesleten rotsoppervlak zal tegen het einde van de Krijttijd (zowat 70 miljoen jaar geleden) het krijt van Folxles-Caves, en hierop het Maastrichterkrijt door de zee worden afgezet. Goede ontsluitingen hiervan waren in het dal van het Kleine Gete te Orp-le-Grand waar te nemen toen de nu verdwenen cementindustrie er het krijt nog als grondstof gebruikte.

De Krijtzeë werd gevolgd door een reeks transgressies en regressies (oprukken en terugtrekken) van de

Tertiaire zeeën, waarbij de Maastrichtiaansedimenten onder een afwisseling van klei- en zandlagen, tientallen meters dik, werden bedolven. Het Tertiair beslaat zowat 63 miljoen jaar: van 65 tot 2 miljoen jaar geleden. Tot de afzettingen uit deze tijden behoort ook het Landeniaanpakket, met de tuffeau van Lincent (vooral in de vallei van de Kleine Gete) en met daarboven het kwartsiet van Tienen. Hoger op de stratigrafische schaal (dus jonger) treft men het Brusseliaan, met de kalksteenlagen van Gobertingen. De laatste zeeafzettingen van het Tertiair in het Getebekken zijn de Diestiaansedimenten uit het noordelijke Hageland, met de Diestiaanse ijzerzandsteenlagen.

Uiteindelijk worden de Ardennen zo'n 5 miljoen jaar geleden tot hun huidige peil opgeheven; tegelijk wordt ook Haspengouw zowat honderd meter boven de zeespiegel getild. Hierdoor kan een intense periode van riviererosie beginnen, waarbij de waterlopen zich insnijden in de drooggevalle zeebodem, hetgeen leidt tot de ontwikkeling van het huidige reliëf.

De stofwolken van de IJstijd - die twee miljoen jaar geleden begon - zorgen tenslotte voor een prachtig leemdek over de hele streek; afgespoeld leem wordt als alluvium langs de beken afgezet. Het Getebekken ligt klaar om de Mens te ontvangen.

Een ontsluiting van kwartsiet en leisteen uit het Cambrium vlakbij de Gete te Geldenaken (Jodoigne). De Paleozoïsche gebergtevormingen hebben de lagen vertikaal opgeplooid. Deze gesteenten behoren tot de alleroudste van de Benelux (foto O. Pauwels)

DE BELANGRIJKSTE GESTEENTEN, VAN OUD NAAR JONG

Het Cambrische Kwartsiet of Kwartsiet van het Massief van Brabant

Dit materiaal heeft in de architectuur maar een zeer beperkte rol gespeeld, en dan nog hoofdzakelijk als ballast, kasseisteen en betontoeslag. Alleen stroomopwaarts van Geldenaken (Opprebais, Dongelberg) werd het ontgonnen en werd het plaatselijk als ruwe bouwsteen aangewend (druksterkte 3000 tot 4000 kg/cm²).

Overgangen van kwartsiet via zandsteen naar zwarte leisteen zijn niet ongewoon. Geobserveerd met het blote oog zowel als met de microscoop lijkt het nogal op het beroemde kwartsiet van Tienen (zie verder), zeker wat de structuur betreft. De mineralogische samenstelling wordt gekenmerkt door zeer veel kwarts (SiO₂ zowat 95 %), maar ook door fijne micasoorten (chloriet, sericiet, zelfs biotiet) die verspreid of in aders voorkomen en die bij het kwartsiet van Tienen ontbreken. Geen wonder: deze micasoorten zijn van metamorfe oorsprong; ze ontstonden door de hoge druk die met de Paleozoïsche gebergtevormingen gepaard ging. Ze kunnen dus dienen als een uitstekend criterium om het onderscheid tussen beide kwartsietsoorten te maken.

De Maastrichtersteen

De Maastrichtersteen werd vooral rond Maastricht (Sint-Pietersberg, Kanne) en elders in Zuid-Limburg gewonnen uit het bovenste gedeelte (Maastrichts Krijt of Formatie van Maastricht) van het Maastrichtiaan (Boven-Senoen). Hij speelt ook een niet te onderschatten rol in de vallei van de Kleine Gete rond Orp-le-Grand. Hij wordt helaas maar al te dikwijls omschreven als "*mergel*", "*tuf*", of "*tuffeau*". Dit is petrografisch volledig onverantwoord en voor-

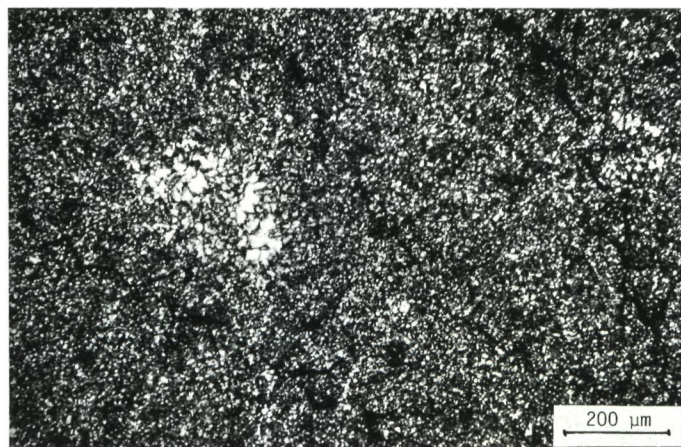
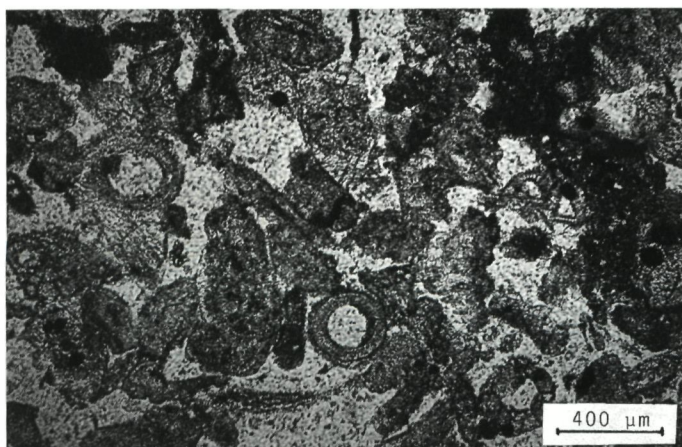
al zeer verwarrend. Tuf is van vulkanische, en niet van mariene oorsprong: het bezit een totaal verschillende mineralogische samenstelling. "*Tuffeau*" slaat op diverse poreuze, zachte gesteenten, maar de term is zo vaag dat hij praktisch niet meer gebruikt wordt. Mergel is meestal wel in water afgezet, maar het bestaat uit een mengsel van kalk en klei: er is nauwelijks klei in de Maastrichtersteen aanwezig (één tot twee percent). Hij bevat daarentegen 98 percent kalk (CaCO₃: calciumcarbonaat), zodat de algemene naam "*kalksteen*" of, nauwkeuriger, de term "*krijt*" volkomen gewettigd is. Vergeleken met gewoon krijt is het Maastrichterkrijt wel vrij grof: het is opgebouwd uit gruis van fossielen, vooral van planktonische kalkmicrofossielen, waarvan er heel wat 60 tot 300 micron groot zijn: dit is de dimensie van een zandkorrel, en vandaar dat de steen uitgesproken zandig aanvoelt met de blote hand (kwartskorrels - 'echt' zand - ontbreken haast volledig). Kenmerkend voor de Maastrichtersteen is ook de hoge porositeit: 30 procent. Er is dus zeer weinig kalkcement aanwezig: vandaar de lage krasweerstand en de geringe druksterkte (10 tot 30 kg/cm²).

Vermeldenswaard is ook dat het lichtgele gesteente altijd een lichtgrijze patine bekommt wanneer het aan weer en wind wordt blootgesteld (verschillende voorbeelden rond Landen en Sint-Truiden, dat via de Cicindriabeek integraal tot het Getebekken behoort). Deze snelle verkleuring wordt veroorzaakt door de vorming van een dunne, oppervlakkige kalk- en gipskorst. Verkleuring treedt ook op bij brand: de steen wordt duidelijk rood door oxidatie van de ijzerverbindingen die steeds in zeer geringe hoeveelheden aanwezig zijn.

Bij verstandig gebruik gedraagt Maastrichtersteen zich doorgaan beter dan van zo'n licht bewerkbaar, poreus krijt zou verwacht mogen worden. Alleen in

► Microscopfoto van Maastrichtersteen: fossielgruis met zanddimensie; heel weinig kalkcement (foto R. Nijs)

► Microscopfoto van Silex (gekruste polarisatoren): een mozaïek van minuscule kwarskristalletjes (foto R. Nijs)

sterk bezoedelde lucht lijdt hij onder gipsvorming (kathedraal van Hasselt, basiliek van Tongeren). Ook zoutshade (dooizout in kerkportalen) kan ernstige vormen aannemen.

Tegenwoordig wordt er geen bouwsteen meer gehaald uit de ondergrondse groeven te Maastricht, maar wel te Sibbe bij Valkenburg. De zogenaamde Sibbesteen is nagenoeg identiek met de klassieke Maastrichtersteen: hij wordt gebruikt bij restauraties van gebouwen die vroeger met deze laatste waren opgetrokken.

Tenslotte moet gewaarschuwd worden voor een verwarring van Maastrichtersteen met de "tuffeau van Lincet" uit het Tertiair van het Getebekken (zie verder).

Silex

Het is geen toeval dat silex en krijt praktisch altijd samen gaan, en dit zowel in de architectuur (de kloostergang van Tongeren) als in de natuur. Het mariene plankton levert immers zowel kalk- als opaalskeletjes (SiO_2 kiezel: bij goede kristallisatie noemt men het kwarts). Verspreid in de krijtachtige zeersedimenten lost dit opaal gemakkelijk op, waarna het SiO_2 in bepaalde niveaus zal herkristalliseren tot grillige verkiezelde knollen: vuursteen of silex. Tijdens dit proces kunnen soms microfossielen ingesloten worden. Vuursteen is bijzonder taai, hard, compact; het bestaat praktisch volledig uit microkristallijne, zeer fijne kwarskristallietjes. De kleur ervan wordt bepaald door sporen van metaaloxiden (ijzer, titaan, mangaan).

Als bouwsteen is het moeilijk te bewerken, maar onverwoestbaar materiaal. Vooral rond Orp-le-Grand en Lincet werd silex als natuursteen in muren verwerkt. Verder oostwaarts komt het in de Zuid-Lim-

burgse gebouwen meer voor dan men doorgaans denkt (te Borgloon, Tongeren, Maastricht en in talrijke dorpjes); natuurlijk is de Romeinse Muur van Tongeren het meest indrukwekkend voorbeeld. Helaas liggen al deze interessante plaatsen buiten het eigenlijke Getebekken.

De Tuffeau van Lincet

In onze gewesten bestond de zeebodem tijdens het Onder-Landeniaan (zowat 60 miljoen jaar geleden) uit zandige sedimenten, vermengd met gruis van kalkfossielen, naaldjes van kiezel-sponzen en glauconiet (groene kalium- en ijzerrijke kleikorreltjes). Verstening van dit materiaal (door waterverlies en cementkristallisatie in de poriën) heeft het ontstaan gegeven aan een zeer lichte, zachte, lichtgelige steen, de "tuffeau" van Lincet, waarvan nog fraaie ontsluitingen te zien zijn in de ingesneden valleiden van de Kleine Gete en bijriviertjes (Wansin). Verse "tuffeau" lijkt zeer sterk op onverweerde Maastrichtersteen (Sint-Gangelof in Sint-Truiden!), maar microscopisch onderzoek legt het verschil duidelijk bloot: veel kiezel-sponsnaalden, kleiig opaalcement, heel wat glauconiet, gesloten oplossingsporiën en een kalkgehalte lager dan 50 procent tonen aan dat de twee ogenschijnlijk verwante materialen weleens een zeer uiteenlopend gedrag zouden kunnen vertonen. Dat doen ze ook: doordat het vocht in de gesloten oplossingsporiën gevangen zit, is de "tuffeau" zeer vorstgevoelig: regelmatig wordt het blootgestelde oppervlak afgestoten, zodat buitenmuren snel een brokkelig verval vertonen (muur van het provinciaal domein te Opheylissem, kerkruïne van Lincet, kerken van Racour en Wezeren, en de Sint-Pieterskerk van Sint-Truiden). Als materiaal voor binnenbekleding van gebouwen is het perfect; het is licht, helder en bovendien goed bewerkbaar (druksterkte lager dan 50 kg/cm^2). Toch blijft het uitkijken voor opstijgend vocht (Merovingisch Altaar van Wezeren).

Het Kwartsiet van Tienen

Tijdens het Boven-Landeniaan (ongeveer 55 miljoen jaar geleden) trok de zee zich tot net buiten de streek terug; er kwam een moerasvegetatie tot ontwikkeling, terwijl de rivieren brede zandwaaiers over de vlakte en in ondiepe lagunes afzetten. Het is uit deze sedimenten dat het kwartsiet van Tienen - ook genoemd: kwartsiet van Overlaar, kwartsiet van Rommersom, Landeniaan-kwartsiet - werd gevormd. Siliciumdioxide (SiO_2), opgelost in het grondwater, werd ingepast in het oppervlak van de kristalroosters van de sedimentaire kwartzandkorrels, zodat deze korrels konden 'groeien'. Uiteindelijk zijn ze tegen en in mekaar gegroeid, waarbij de poriën volledig verdwenen en een taai gesteente met een puzzel-

Microscopfoto van "tuffeau van Lincet". De witte holten zijn ontstaan door oplossing van kiezel-sponsnaaldjes, waarvan sommige loodrecht op en andere volgens het vlak van het blad zijn gericht (respectievelijk cirkelvormige en naaldvormige doorsneden) (foto R. Nijs)

◀ De eeuwenoude kunstmatige grotten van Folx-les-Caves. Het krijtachtig materiaal werd evenwel niet als bouwsteen aangewend, wel als bodemverbeteraar (foto O. Pauwels)

structuur ontstond: kwartsiet. Dit is dus *niet* door tektonisch ineenpersen van het sediment ontstaan zoals het Cambrisch kwartsiet, maar wel door normale grondwatercirculatie (in een subtropisch tot savanneachtig klimaat). Een dergelijk versteningsproces wordt diagnese genoemd.

Landeniaanse kwartsietblokken, al dan niet verschoven, komen veelvuldig voor in de ondergrond van het Getebekken stroomopwaarts van Tienen. Met uitzondering van een verlaten groeve te Hoegaarden (Rommersom) vlakbij de autosnelwegafrit Tienen, zijn alle oude groeven verdwenen.

Het zeer harde en compacte kwartsiet (druksterkte 3000 kg/cm^2) komt voor als geïsoleerde blokken of dikke banken (tot één meter) met een zeer kenmerkend oppervlak: de "*surface mamelonnée*" van de oude, maar blijkbaar toch fantasierijke auteurs. Verse breukvlakken (schelpbreuktype) zijn lichtgrijs. Chemisch gezien bestaat het praktisch volledig uit SiO_2 , zodat het niet door de klassieke zure regencomponenten (zwavelzuur, koolzuur, chloorzuur, salpeterzuur) kan aangetast worden.

Fraaie verkiezelde houtresten zitten dikwijls in het kwartsiet ingebed. Onder het microscoop blijken de ineengegroeide kwartskorrels alle ongeveer dezelfde

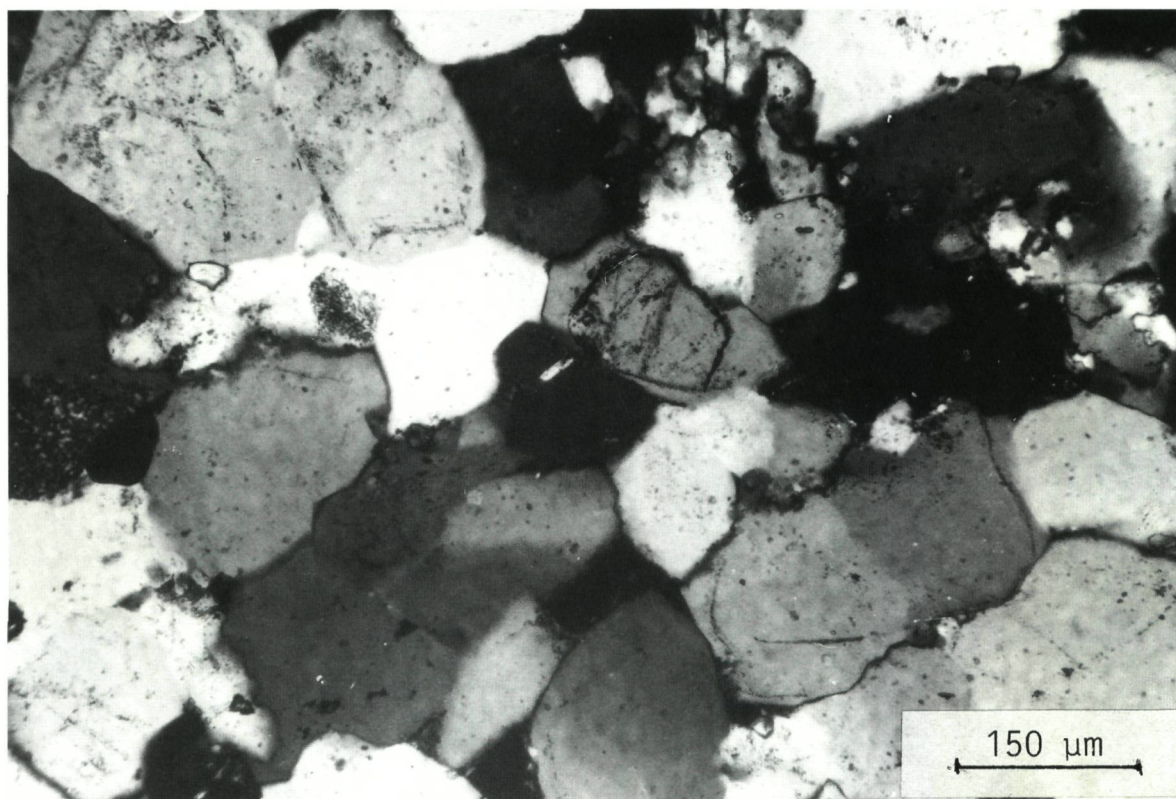
grootte te vertonen (100 tot 200 micron). Een merkwaardige uitzondering hierop vormt het kwartsiet van Wommersom, een zeer plaatselijke variëteit van het kwartsiet van Tienen, waarin grote kwartskorrels gevat zitten in een fijnkorrelige achtergrond die wel wat op silex begint te lijken. Geen wonder dat het kwartsiet van Wommersom in de prehistorie een opvallende rol gespeeld heeft als grondstof voor werktuigen.

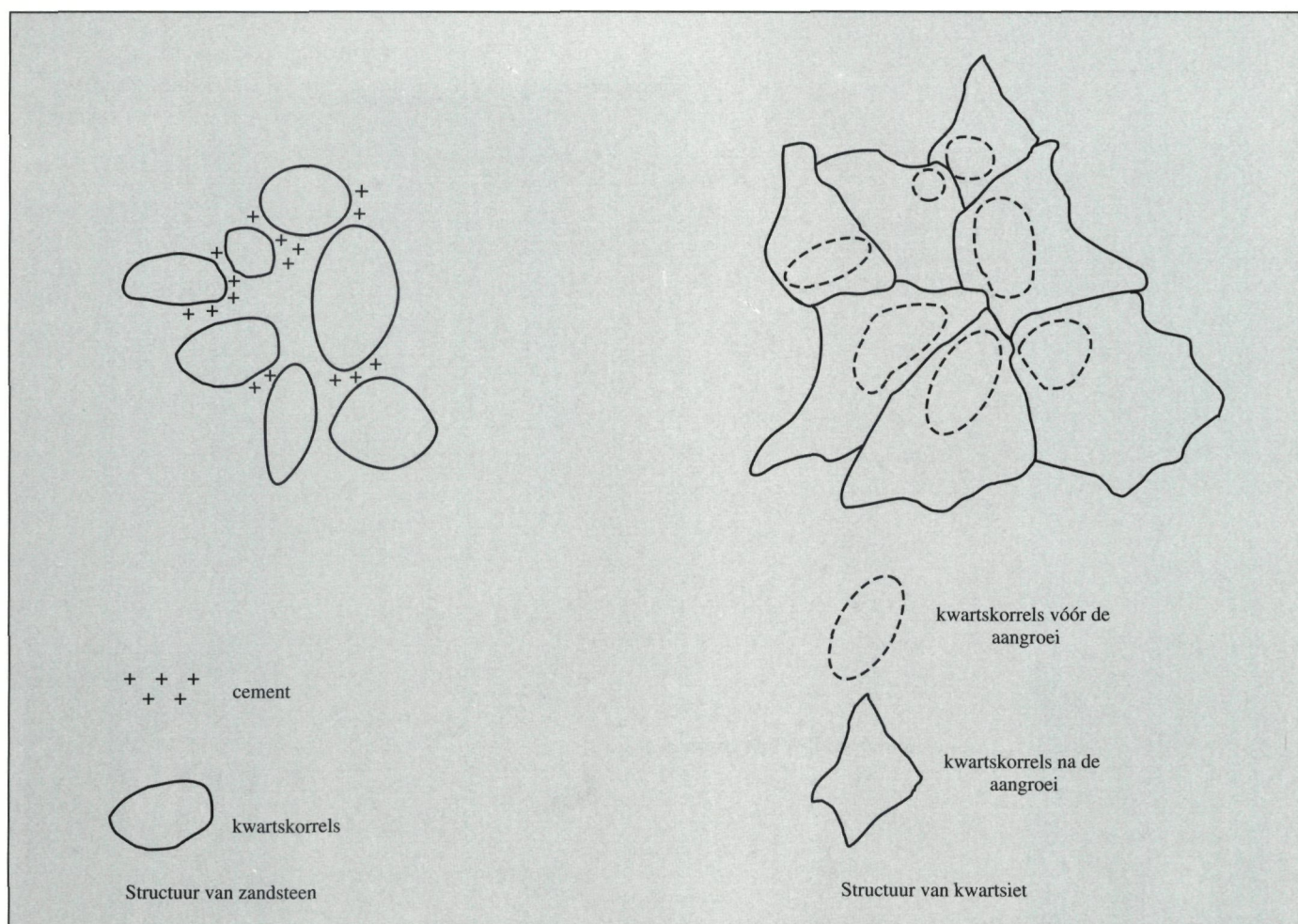
Het kwartsiet van Tienen heeft voor de architectuur van het Getebekken een grote betekenis. Vooral romaanse en vroeggotische gebouwen werden er geheel of gedeeltelijk mee opgetrokken: de Sint-Germanus- en de Begijnhofkerk te Tienen, de Sint-Leonarduskerk te Zoutleeuw, de Begijnhofkerk van Sint-Truiden enzovoort. Ook als kasseisteen neemt het kwartsiet in de streek een ereplaats in.

De Kalksteen van Gobertingen

Zo'n 45 miljoen jaar geleden kwam de Brusseliaan-zee aan de beurt om de streek te overspoelen. Metersdikke grove, kalkrijke zandpakketten werden afgezet op de zeebodem. Deze pakketten tonen een afwisseling van fijne witte kalklaagjes (een paar millimeter dik) met grovere, zandige en glauconiethoudende laagjes. Wormen en kreeftjes hebben gangen gegraven in deze structuur; hierdoor werd de fijne

Microscopfoto van kwartsiet van Tienen (foto R. Nijs)

gelaagdheid verstoord en ontstonden fossiele wormgangen of bioturbaties. Door uitkristallisatie van kalk (CaCO_3) in de sedimentporiën (diagenese door kalkrijk grondwater) werden er horizontale steenbanken gevormd: de onvolprezen witte kalksteenbanken van Gobertingen (of Gobertange, net over de taalgrens) met 80 procent kalk, een druksterkte van 800 kg/cm^2 en met de zeer karakteristieke “*fijne-gelaagdheid-met-bioturbaties*”.

Deze banken (een tiental) zijn vooral ontwikkeld in de ondergrond van de hogere plateaus ten westen van de Gete: Mélin, Saint-Remy-Geest, de hoogten rond de Nermvallei en omgeving te Hoegaarden. Ze werden er uitgebaat via een hoogst merkwaardig vertikaal schachtensysteem waarlangs de steenlagen horizontaal werden losgewrikt. Tegenwoordig is er nog één groeve in gebruik (*La Gobertange*) waar in open exploitatie wordt gewerkt voor de winning van restauratiemateriaal.

Aanvankelijk bleef het gebruik in de architectuur beperkt tot de kern van de Getevallei (Tienen,

Hoegaarden, Geldenaken), al dan niet samen met kwartsiet. Al tijdens de Midden-Gotiek veroverde de mooie, gemakkelijk te bewerken steen echter heel het bevaarbaar stroomgebied van de Schelde (Brussel, Antwerpen, Gent, Kortrijk, Breda, 's Hertogenbosch) en verder noordwaarts de Hollandse provinciën (Rotterdam, Amsterdam, Leiden, Alkmaar). Er moet wel op gewezen worden dat hierbij ook een grote rol werd gespeeld door de groeven rond Vilvoorde en Steenokkerzeel, waar de Brusseliaanse kalksteen onder de naam “*steen van Diegem*” - overigens praktisch identiek met de steen van Gobertingen - werd gedolven. De expansie van beide materialen werd in het westen gehinderd door de concurrentie van de Ballegemse steen; in het oosten door die van de Maastrichtersteen en in het zuiden door die van de Paleozoïsche “*Maassteen*”-soorten.

In de 19de eeuw en in het begin van de 20ste bereikte het gebruik van de steen van Gobertingen in Laagen Midden-België zijn hoogtepunt, zowel voor nieuwe gebouwen als voor restauratie van oudere monu-

- 1 De kerkruïne van Lincint
- 2 Detail van de kerkruïne: rechts de volledige verbrokkelde muren in "tuffeau"; links de basis van de toren, opgebouwd uit silex afkomstig uit de krijtgroeve rond Orp-le-Grand.
- 3 Binnenzicht van de kerkruïne van Lincint
- 4 Het romaanse kerkje van Overlaar, langs de oude baan Tienen-Hoegaarden
- 5 Detail van de buitenmuur van het kerkje van Overlaar: blokken kwartsiet van Tienen, met fossiele plantenresten. In de omgeving werden zelfs verkiezelde boomstammen uit het Landeniaan aangetroffen (foto's O. Pauwels)

GEOLOGISCHE TIJDSSCHAAL

ERA	PERIODE	Ouderdom in miljoenen jaren			
Cenozoïcum	Kwartair	—	—	2	
	—	2		Pliocene	
	Tertiair	—	Neogeen		
	—	65		Mioceen	37
Mesozoïcum	Krijt	—		23	Bartoon
	—	140		Oligoceen	
	Jura	—			Lediaan
	—	200	Paleogeen	Eoceen	
	Trias	—		—	Eoceen Brusseliaan
	—	240		Paleoceen	
Paleozoïcum	Perm	—	—	65	Paniseliaan
	—	280			
	Karboon	—			Ieperiaan
	—	360			— 52
	Devoon	—			Landeniaan
	—	400			Paleoceen
	Siluur	—			Montiaan
	—	430			— 65
	Ordovicium	—			
	Cambrium	—			
	—	500			
	Precambrium	—			
	—	570			

Sommige van deze termen zijn verouderd, maar aangezien ze algemeen bekend zijn en bovendien op de geologische kaart van België voorkomen, werden ze hier gebruikt.

De afzettingen uit de oudste periode zullen onderaan liggen; ze worden bedekt door de recentere. Vandaar dat de Cambrium-gesteenten alleen maar aan het oppervlak treden in de diep ingesneden valleien. Anderzijds zullen de jongste, met name de Neogeensedimenten waartoe de Diestse zandsteen behoort, boven de heuvels van het Hageland te vinden zijn (alle lagen hellen zwak naar het noorden ten gevolge van de opheffing van de Ardennen).

menten die in de grote steden door de zure regen werden aangetast. Ook de Gobertingen is op de duur niet immuun voor die aantasting: naast een oppervlakkige etsing kan sulfatatie in de diepte optreden, waarbij het calcietcement tot calciumsulfaat (gips) wordt omgezet en deze kristallen naargelang de vochtigheid ofwel oplossen, ofwel door hun groter volume de poriën uiteen duwen. In beide gevallen zal de steen verpoederen. Gelukkig is de luchtbezoe- deling in het Getebekken nog vrij gering en loopt alles zo'n vaart nog niet, maar toch: waakzaamheid blijft geboden.

De Diestiaanse IJzerzandsteen

Deze ruwe, roestbruine zandsteen is ontstaan door aaneenkitting van het zeezand van de formatie van Diest met roest (ijzeroxide, via het grondwater aan-

gevoerd). Hij komt voor vanaf het noordelijke Hageland tot ver in de Kempen, en als dusdanig is het geen typische natuursteen die bij de Getevallei hoort. Hij werd dan ook maar zeer sporadisch aangewend in het eigenlijke Getebekken. Een mooi voorbeeld biedt de Sint-Pieterskerk te Sint-Truiden. Veel monumenten te Leuven, Aarschot, Averbode en Diest zouden hier nog uitdrukkelijk vermeld moeten worden.

De Sint-Pieterskerk te Sint-Truiden, opgetrokken in "tuffeau van Lincant" en met Diestiaanse ijzerzandsteen verwerkt in de neoromaanse dwerggalerij (foto O. Pauwels)

BIBLIOGRAFIE

- DE GEYTER G., *Petrographical characterization of siliceous natural building stones in Northern Belgium*. Proc. Vth Int. Congress on Deterioration and Conservation of Stone, Lausanne, 1985, 3-11.
- GYSELINCK J., *Mergel als bouwsteen*, in *Monumenten en Landschappen*, 8e jaargang, 1989, 4, pp 26-31.
- NIJS R., *Petrographical characterization of calcareous building stones in Northern Belgium*. Proc. Vth Int. Congress on Deterioration and Conservation of Stone, Lausanne, 1985, 13-21.
- NIJS R., *Petrografisch onderzoek van het "Merovingisch Altaar" van Wezeren*, in *Monumenten en Landschappen*, 7e jg., 1988, nr. 3, pp. 42-47.
- NIJS R. en BOLLE I., *Natuursteen in Oost-Brabant: Geologie en Gebruik*, in *Excursiegids Geologie van België*, Genootschap van Geologen van de Universiteit Gent, Geologisch Instituut, Gent, 1995, p. 22.
- NIJS R. en DE GEYTER G., *Het kwartsiet van Tienen: petrografische kenmerken en gebruik als bouwsteen*, in *Monumenten en Landschappen*, 3e jaargang, 1984, nr. 5, pp. 20-29.
- NIJS R. en DE GEYTER G., *De l'usage architectural et des caractères pétrographiques du tuffeau de Lincant*, in *Bull. Comm. Roy. Monuments et Sites*, 1985, 12, p. 59-69.
- NIJS R. en DE GEYTER G., *Geologie van inheemse natuurlijke bouwmaterialen in onze historische monumenten* (nota's bij de vrije cursus, Geologisch Instituut, RUG), 1985.
- NIJS R., DE GEYTER G. en FOBE B., *Decay of sandy lime-stones in Flanders' historical monuments*. Proc. Vth Intern. Congress on Deterioration and Conservation of Stone, Nicolas Copernicus University, Torun, Sept., 1988, pp. 110-115.
- NIJS R., DE GEYTER G. en FOBE B., *Behaviour of the historic Balegem stone and its substitute, the Gobertange stone in Flemish monuments*. Proc. of the International Symposium on Engineering Geology of ancient Works, Monuments and historical Sites. Their preservation and protection, Athens Sept. 1988. Vol. 2, pp. 843-848.

- NIJS R. en LOGIER B., *Petrographical characteristics of the Cambrian ("Devillian") quartzites from the Brabant Massif*, in *Natuurwet. Tijdschrift*, 1990, 72, 3, 90-102.
- NIJS R., *Wat natuursteen lijden kan*, in *Eos-magazine - Wetenschap en Technologie voor de Mens*, 6, juni 1991, 56-64.
- NIJS R. en DE GEYTER G., *Local natural substitutes for weathered historical building stones in Flanders*, in *Proc. of the European Symposium*, Bologna, Italy, 13-16 jun 1989 (ed.: N.S. Bear, C. Sabbioni, A.I. Sors). Science, Technology and European Cultural Heritage, pp. 671-674.
- SLINGER A., JANSE H., en BERENDS G., *Natuursteen in Monumenten*. Rijksdienst voor Monumentenzorg. Bosch & Keuning n.v. Baarn, 1982, 120 p.
- **Diverse artikels door verschillende auteurs in *Geologie*, het Bulletin van de Belgische Vereniging voor Geologie, Volume 99, Deel 2, 1990. Themanummer: *Natuurlijke Bouwsteen*. Verschenen in maart 1991**
- **Diverse artikels door verschillende auteurs in *Delfstoffen in Vlaanderen*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, ed. D. Gullentops & L. Wouters - Department EWBL, 1996**

R. Nijs is docent geologie aan de Universiteit Gent

JORIS HELLEPUTTE, INGENIEUR EN ARCHITECT

(1852-1925)

LUC VERPOEST

Leuven, Minderbroedersstraat 15: Justus-Lipsiuscollege, 1877-1878. Vleugel aan de kant van de Dijle op funderingen van de oude stadsmuur (foto O. Pauwels)

Ingenieur en architect Joris Helleputte ontwierp en bouwde in een relatief korte periode - twee decennia, van 1874 tot ongeveer 1896 - een imposant oeuvre. Ook vanaf 1874 doceerde hij architectuur aan de Katholieke Universiteit in Leuven. In zijn werk en in zijn onderwijs zijn de invloed van Jean-Baptiste Bethune en van de Sint-Lucascholen duidelijk zichtbaar. Voor Joris Helleputte was architectuur ook een politieke zaak. Uiteindelijk zou hij de architectuur verlaten voor de politiek. In 1889 werd Joris Helleputte verkozen als volksvertegenwoordiger van het

arrondissement Maaseik voor de Katholieke Partij. Het was het begin van een uiterst succesvolle politieke carrière, uiteindelijk tevens als minister in diverse regeringen tussen 1907 en 1918. Vanaf 1889 laat hij zijn architectuurpraktijk over aan zijn vroegere medewerkers zoals Vincent Lenertz, Pieter Langerock, Stefaan Mortier, Theo Van Dormael, Clément Léonard, Joseph Piscador ... Tot 1911 bleef hij echter architectuur doceren. Joris Helleputte: een heel 19de-eeuwse figuur, enerzijds vastzittend aan historische architectuurvormen, zij het vanuit een religieus-

ideologische overweging en met een exclusieve voorkeur voor de middeleeuwse gotiek, anderzijds - vanuit een sterk historisch bewustzijn te behoren tot een nieuw maatschappelijk bestel - als ingenieur erg begaan met de eigen tijd die hij dan weer op een archaïsche wijze vorm gaf ... neogotisch, als om het onvermijdelijk moderne heden met nieuwe middeleeuwen te bedwingen ...

POLITIEK

Als student aan de Gentse Rijksuniversiteit, tussen 1868 en 1873, richtte Joris Helleputte met Louis Cloquet (1849-1920), het tijdschrift *L'Étudiant Catholique* en de *Cercle des Étudiants Catholiques L'Espérance* op, beide ter verdediging van het ultramontaanse gedachtegoed dat een herstel van de primauteit van de Kerk in de samenleving verdedigde en zich verzette tegen liberalisme (ook het katholiek-liberalisme) en socialisme. In 1876 werd hij ook lid van de strijdende ultramontaanse *Confrérie de*

Saint-Michel, in 1875 gesticht door de Leuvense jurist en maatschappelijk denker Charles Périn, met wie Helleputte blijvend contact zou houden. Op maatschappelijk vlak verdedigde Helleputte een corporatistische visie - naar het voorbeeld van de middeleeuwse gilden - die de solidariteit tussen patroons, arbeiders, middenstanders en de geestelijkheid bepleitte, als alternatief voor het socialistische syndicalisme, met onafhankelijke vakbonden ter verdediging van de belangen van de arbeiders tegenover de patroons. In 1885 richtte hij, geïnspireerd door het gedachtegoed van de *Confrérie* en naar het voorbeeld van de middeleeuwse gilden, in Leuven de *Gilde van Ambachten en Neringen* op, een corporatieve associatie van kleine ambachtelijke ondernemingen.

Het corporatisme domineerde de katholieke congressen van 1886 en 1887 in Luik (de *Congrès des Œuvres Sociales*). Helleputte werd twee jaar later verkozen tot volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Maaseik, als vertegenwoordiger van wat later de *Jeune droite* werd genoemd, de 'christen-democratische' tendens binnen de Katholieke Partij, tegen de conservatieven onder leiding van Charles Woeste in. Vanaf het derde Luikse congres, in 1890, verloor het corporatisme haar invloed: "*Onder impuls van de Gentse ultramontaan Arthur Verhaegen*

►►
Leuven, Naamsestraat: Amerikaans college, vleugel langs de Karmelietenberg. Renovatie en restauratie: architect Jos Martens, Leuven (foto O. Pauwels)

►
Leuven, Heilige Geeststraat 56: woning Lauwers, 1882 (foto O. Pauwels)

Leuven, Minderbroedersstraat 15: Justus-Lipsiuscollege. Vleugel tussen de kapel en de Helleputte vleugel, in 1911-1913 neogotisch verbouwd naar ontwerp van Vincent Lenertz, met bewaarde fragmenten van muurschilderingen (foto O. Pauwels)

(werd) het principe van de onafhankelijke christelijke vakverenigingen in de grootindustrie aanvaard". Het betekende het politieke einde van de corporatistische gedachte ook al bleef Helleputte deze koppig verdedigen. In die context moet de oprichting gezien worden in 1890 van de Boerenbond, een overkoepelende organisatie van de plaatselijke boerengilden, waarvan Joris Helleputte stichter-voorzitter is geweest. In 1891 richtte hij de antisocialistische *Belgische Volksbond* op (de voorloper van het huidige ACW), bedoeld als een landelijke, corporatistische federatie van ambachtsgilden (met het Gentse dagblad *Het Volk* als spreekbuis), maar die als dusdanig een mislukking zou worden. Het was een platform voor volksgerichte politici, "*les hommes d'œuvres*". Binnen de Volksbond verwierven de arbeiders echter een sterkere politieke autonomie en verdedigden ze een syndicalisme van christelijke inspiratie, wat uiteindelijk in 1895 leidde tot het ontslag van Helleputte als voorzitter van de Volksbond. "*Eerder dan een christen-democraat, was en bleef Helleputte een aanhanger van het corporatisme*", schrijft Jan De Maeyer. Binnen de Katholieke Partij

nam Helleputte een "*tussenpositie in tussen zijn christen-democratische achterban (...) en de conservatieve vleugel*" waardoor hij "*niet geïsoleerd (geraakte) binnen de katholieke partij. Daarvoor had hij een te sterke machtspositie opgebouwd*", die hij inderdaad vanaf 1907 politiek wist te verzilveren: van 1907 tot 1918 maakte hij haast ononderbroken deel uit van opeenvolgende regeringen. Als minister van Openbare Werken - van november 1912 tot november 1918, vanaf 13 oktober 1914 in ballingschap in Le Havre - speelde hij een niet onbelangrijke rol in de voorbereiding van de wederopbouw van het land na de Eerste Wereldoorlog. Hij trad op als voorzitter van de *Town Planning Conference* over de wederopbouw van België die van 11 tot 16 februari 1915 plaats had in Londen en ingericht werd door de *International Garden Cities and Town Planning Association*. Het *Belgium Town Planning Committee*, dat na de conferentie werd opgericht, organiseerde in Londen in de herfst van 1915 een reeks van voordrachten over *Road Planning from the Engineering Standpoint*, ingeleid door Raphaël Verwilghen (1885-1963). Verwilghen was als burgerlijk bouw-

kundig ingenieur in Leuven opgeleid en had er ook lessen in de architectuur van Helleputte gevolgd. Na de oorlog weigerde Joris Helleputte te zetelen in de driedelige regering-Carton de Wiart (met socialisten, liberalen en katholieken), wegens de aanwezigheid van de socialisten. Wel speelde hij nog een rol in de politieke discussie rond de noord-zuid-spoorwegverbinding in Brussel, een problematiek die hij uiteraard als ingenieur van bruggen en wegen en als oud-minister van Spoorwegen goed beheerste.

DE INGENIEURSOPLEIDING VAN JORIS HELLEPUTTE IN GENT

Joris Helleputte volgde, na middelbare studies aan het Koninklijk Atheneum van zijn geboortestad Gent, colleges aan de Speciale School voor Burgerlijke Genie van de Faculteit der Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Gent. Hij volgde er, na een toelatingsproef en na twee jaar "voorbereidende school" (de huidige kandidaturen), het driejarig programma van "ingenieur van bruggen en wegen", zij het dat hij geen "leerling-ingenieur van het Corps

van Bruggen en Wegen" was. Joris Helleputte kon na zijn succesvol afstuderen in 1873 (hij was amper 21 jaar) de titel voeren van "*ingénieur honoraire des ponts et chaussées*". De titel van "*ingénieur des ponts et chaussées*" was voorbehouden voor de leerlingen ingenieurs van het Corps voor Bruggen en Wegen, voorbestemd voor een overheidsfunctie binnen dit Corps.

De opleiding omvatte, zowel tijdens de twee voorbereidende jaren als tijdens de drie specialiteitsjaren, naast de colleges burgerlijke genie (bruggen en wegen) ook heel wat colleges architectuur ("*burgerlijke bouwkunst*", "*gebouwelementen*", "*samenstelling van gebouwen*", "*architectuurgeschiedenis*" ...). Het college architectuurgeschiedenis was vrij omvattend: de oorsprong van de architectuur bij de verschillende volkeren ("*... les types primordiaux considérés d'après le climat, les productions du sol, les mœurs des habitants ou l'esprit d'imitation ...*"), de antieke culturen, de byzantijnse bouwkunst, de opkomst van de "*christelijke bouwkunst*" in Europa ("*... le système ogival, dit gothique ...*") en de terugkeer naar "*l'art ancien*" tijdens de renaissance, en

Leuven, Minderbroedersstraat 15: Justus-Lipsiuscollege, 1877-1878. Kapel, refter (gelijkvloerse verdieping) en appartement van de president van het college (eerste verdieping) (foto O. Pauwels)

Leuven, hoek
Tiensestraat -
Herbert Hoover-
plein: kapel van de
paters conven-
tuelen, 1885-1887
(foto O. Pauwels)

tenslotte de hedendaagse tijden. Daarnaast was er uiteraard een uitgebreid programma van bouwtechnische vakken. Op het ogenblik dat Helleputte in Gent studeert werden de architectuurcolleges gedoceerd door Adolphe Pauli (1820-1895), die in 1861 Louis Roelandt (1786-1864) was opgevolgd. Men kan ervan uitgaan dat deze colleges de nadruk legden op de 'klassieke traditie'.

Tijdens zijn studies in Gent frequeenteerde Helleputte het milieu van de Sint-Lucasschool en Jean-Baptiste Bethune en kwam zo in contact met een heel ander gedachtengoed, dit van de katholieke neogotische beweging, in zijn oorsprong sterk beïnvloed door de denkbelden van de Engelse architect en architectuurtheoreticus Augustus W. N. Pugin (1812-1852).

HET ARCHITECTUURONDERWIJS VAN JORIS HELLEPUTTE IN LEUVEN

Na het behalen van zijn diploma werd Helleputte in 1873 als ingenieur aangesteld bij de Belgische Spoorwegen in Brussel. Tegelijkertijd was hij blijkbaar ook al "*repetitor*" aan de Katholieke Universiteit in Leuven. Het jaar nadien, in 1874, wordt de tweeëntwintigjarige Joris Helleputte - "*... que des succès hors ligne aux Ecoles Spéciales de Gand et des convictions hautement religieuses avaient désigné au choix de l'Episcopat ...*" - benoemd tot "*professeur agrégé*" of assistent (?) van professor Louis Cousin, die burgerlijke bouwkunde doceerde aan de pas in 1864 in Leuven opgerichte *Ecole Spéciale des Arts et Manufactures, du Génie Civil et des Mines*, een ingenieursopleiding die, zoals in Gent, verbonden was aan de faculteit der Wetenschappen. Helleputte doceerde een college architectuur, dat verplicht gevolgd werd door de studenten van het derde en vierde jaar van de vijf afdelingen van de Speciale Scholen (mijnen, metaalkunde, scheikunde, werktuigkunde en burgerlijke genie of bruggen en wegen). Vanaf het academiejaar 1876-1877 nam Helleputte ook het college "*industriële fysica*" over van A.J.A. Devivier, een college dat vanaf 1880 voor de ingenieurs-architecten omschreven werd als "*verwarming en verluchting van bewoonde ruimtes*".

Op 29 augustus 1878 werd een voorstel voor de inrichting van een volledige en afzonderlijke opleiding van vier jaar voor ingenieurs-architecten aan de Speciale Scholen te Leuven goedgekeurd door de inrichtende overheid, zijnde het Belgisch episcopaat. Joris Helleputte doceerde binnen dit programma, behalve "*burgerlijke bouwkunde*" (Louis Cousin) en "*christelijke archeologie*" (Edmond Reussens), verder alle colleges architectuur: beginselen van de bouwkunst ("*éléments d'architecture*"), en meer specifieke en gedetailleerde studies van verschillende burgerlijke en religieuze architectuurprogramma's ("*architecture civile et religieuse*"); architectuurgeschiedenis - dat hij met een duidelijke verwijzing naar Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc "*histoire raisonnée de l'architecture*" noemt - naast het college "*archéologie chrétienne*" van Reussens; en een college toegepaste esthetica ("*esthétique appliquée à l'architecture*"). Voor de "grafische werken" - het architectonisch ontwerpen - werd Helleputte van 1879 tot 1889 bijgestaan door Stefaan Mortier (1857-1934) en vanaf 1889 door Vincent Lenertz (1864-1914).

Heverlee, Naamse-
steenweg 355:
neogotische vleu-
gel van het Heilig-
Hartinstituut, 1894
(foto O. Pauwels)

Sint-Joost-
ten-Noode, Lief-
dadigheidsstraat
43: Sint-Juliana-
kapel, 1884-1886.
Interieur (foto
O. Pauwels)

Anderlecht,
Veeweydestraat 10:
kapel van het Instituut van de zusters
van Onze-Lieve-
Vrouw van Namen
(foto O. Pauwels)

ARCHITECTUUR EN POLITIEK

De bouw van het Justus Lipsius-college in Leuven (1878-1879) "*betekende voor Helleputte een gedroomd corporatistisch experiment*": Het leidde tot de oprichting van de Gilde van Ambachten en Neringen, met Helleputte als eerste deken en de ambachtslui die meewerkten aan de bouw van het college als eerste gildeleden. Helleputtes opvattingen over architectuur staan immers niet los van zijn politieke, maatschappelijk opvattingen, zoals uit het voorbeeld van het Justus-Lipsiuscollege en de Gilde van Ambachten en Neringen blijkt. Het lijkt er zelfs op alsof hij zonder veel moeite van de architectuurpraktijk is overgestapt naar de politieke praktijk. Uiteindelijk ging het voor hem om de realisatie van hetzelfde politiek-maatschappelijke project van een corporatistische hervorming van de 19de-eeuwse maatschappij, die tevens ultramontaans-katholiek zou zijn. Terwijl hij deze doelstellingen vanaf 1889 op het politieke forum trachtte te bewerkstelligen, beoogde hij dit eerst, tijdens zijn meer dan twintig jaar praktijk als architect - tussen 1874 en ongeveer 1896 - door middel van de architectuur te doen: architectuur kon immers, als een in wezen politieke praktijk, ingezet worden als instrument voor maatschappelijke verandering. Als bijna vanzelfsprekend zou hij hiervoor het idioom hanteren (vormelijk, technisch, typologisch zelfs) van de middeleeuwen, waarvan het maatschappelijke bestel - met corporatieve structuren en een dominante rol van de katholieke kerk in geestelijke én wereldlijke aangelegenheden - model stond voor de corporatistische en ultramontaanse hervorming van de eigentijdse, 19de-eeuwse maatschappij ... gotiek dus, neogotiek.

Luik, hoek rue des
Wallons - rue Jacob
Makoy: Sint-Jan
Berchmansinstituut.
Trapzaal (foto
O. Pauwels)

ARCHITECTUUR

Joris Helleputte heeft weinig over architectuur gepubliceerd, overigens evenmin over politiek. Zijn opvattingen over architectuur lijken het best te zijn samengevat in de bundel handgeschreven nota's *Principes d'architecture* waarvan hij, zoals blijkt uit een datering in de marge, blijkbaar reeds gebruik maakte vanaf het academiejaar 1875-1876 voor het college "*éléments d'architecture*" aan de Speciale Scholen in Leuven.

Helleputte vertrekt van een gevatte, bijna evidente definitie van architectuur waarvan hij dan verder de verschillende elementen uitwerkt: "*L'architecture est l'art de construire suivant les principes du beau*". Deze definitie is vrijwel identiek aan deze in de titel van het eerste hoofdstuk van Charles Blanc's *L'architecture* (Parijs, s.d.): "*L'architecture est l'art*

► Leuven, Ridderstraat 71: kleuterschool van de Sint-Jansparochie. Koer met klassen en overdekte speelplaats. Renovatie en restauratie: architect Ramon Kenis, Leuven (foto O. Pauwels)

►► Antwerpen, Lockaertstraat 10: Sint-Camillusziekenhuis. In het midden: per verdieping geïsoleerde gangen. Rechts: verhoogd met een verdieping (foto O. Pauwels)

de construire selon les principes du beau". In de beschrijving van "*de principes van het schone*" verwijst Joris Helleputte naar de opvattingen van Thomas van Aquino (1225-1274): "*Het schone in de goddelijke schepping van de natuur, én in de kunst, is de weerspiegeling van de hoogste, van de absolute schoonheid die in God is, van de luister van het Woord van God en van de absolute Waarheid (...). De waarheid in de kunst kan niet meer gescheiden worden van de waarheid in de godsdienst*". In het college "*esthétique appliqué à l'architecture*" werkt Helleputte dit verder uit in een vergelijkende studie van opvattingen over het schone van Thomas van Aquino, Augustinus en Plato. Helleputte verzet zich ten stelligste tegen de "*l'art pour l'art*"-opvatting: "*Le Beau est inséparable du Vrai et du Bien (...). Une œuvre immorale ne peut être belle*".

Helleputte relateert de dubbele taak van de architect, als kunstenaar én constructeur in één en dezelfde persoon, aan de verschillende voorwaarden "*die een gebouw moet vervullen om architectuur te zijn*". Deze noodzakelijke voorwaarden kunnen worden teruggebracht tot de Vitruviaanse triade "*utilitas*", "*firmitas*" en "*venustas*". De eerste twee zijn het domein van de architect-constructeur (functie en constructie), de laatste van de architect-kunstenaar (vorm). In deze "*ontmoeting*" (zoals de Franse architectuurtheoreticus Claude Perrault schrijft) van functie, constructie en vorm realiseert de ontwerper tenslotte het schone, wordt het gebouw architectuur. Het functionele programma van het gebouw (de voorwaarden die afhankelijk zijn van milieu,

Leuven, Vesaliusstraat 2: Leo-XIII-college, 1892-1894. Kapel en aansluitende, haaks geplaatste vleugels met centrale drie-hoekige traptoren (foto O. Pauwels)

In de daarop volgende uiteenzetting over "*l'art de construire*" stelt Helleputte dat 'kunst' en 'constructie' twee wel te onderscheiden maar niet te scheiden bestanddelen zijn van de architectuur: "*On peut les distinguer, on ne peut pas les désunir*". De architect - en ingenieur? - moet dan ook de dubbele functie vervullen van 'kunstenaar' én 'constructeur': "*Comme constructeur, il distribuera l'édifice qu'il doit élever de manière à ce qu'il réponde parfaitement à la destination (...). En outre il fera un emploi judicieux des matériaux, il étudiera leurs propriétés résistantes, afin de pouvoir convenablement les mettre en œuvre, il examinera aussi quels sont les différents efforts qui se produisent dans l'édifice et aura soin de les équilibrer parfaitement afin qu'aucun d'eux ne puisse amener la rupture de l'édifice (...). Comme artiste, il disposera les lignes et les surfaces de manière à ce que l'édifice produit une impression satisfaisante et en rapport avec sa destination (...)*".

M&L BINNENKRANT

Nr. 87
Bijlage bij
M&L 16/4
juli-augustus
1997

Open Monumentendag

ZONDAG 14 SEPTEMBER '97

VLAANDEREN

Arbeid

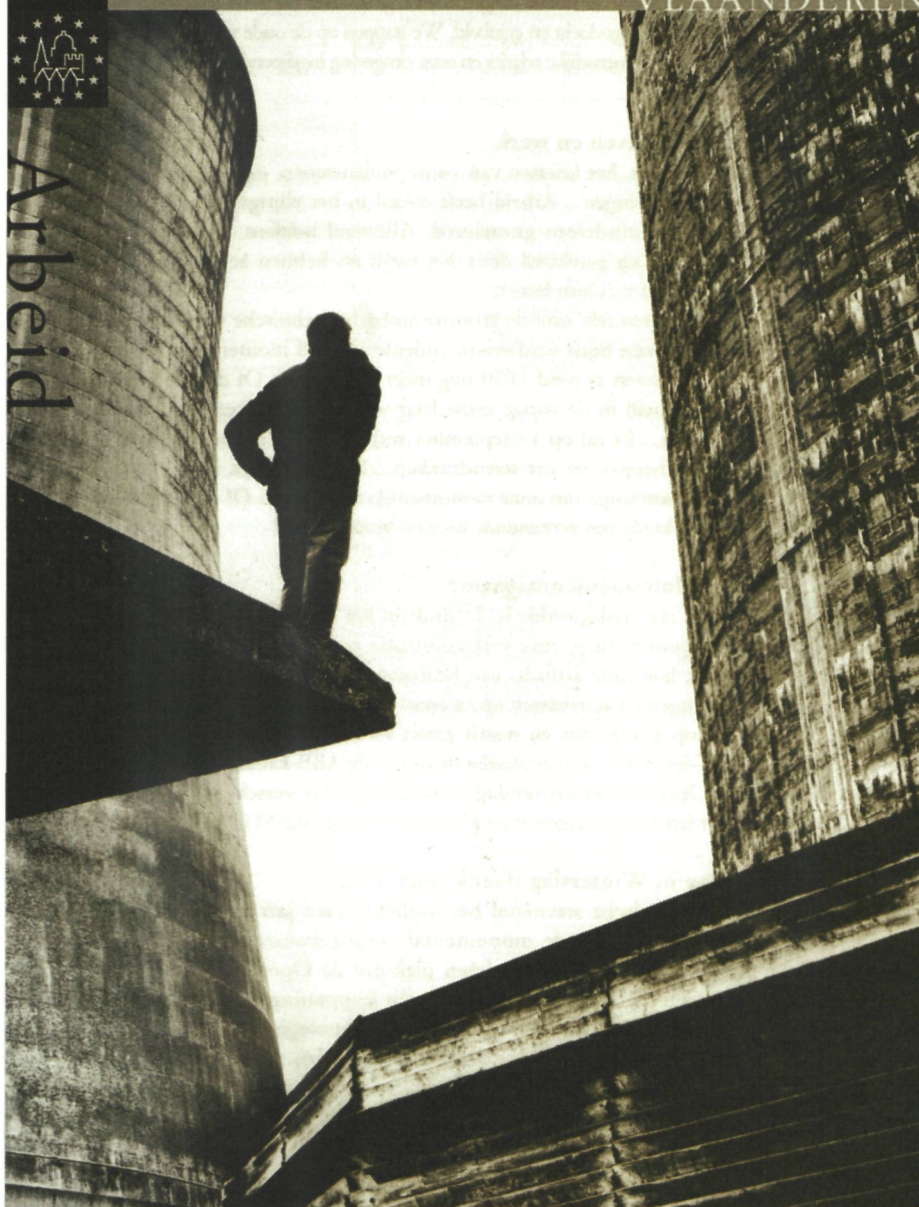

ABB
verzekeringen

In het kader van de Europese Monumentendagen

Open Monumentendagen

**OPEN MONUMENTENDAG
VLAANDEREN - ZONDAG
14 SEPTEMBER 1997
'ARBEID'**

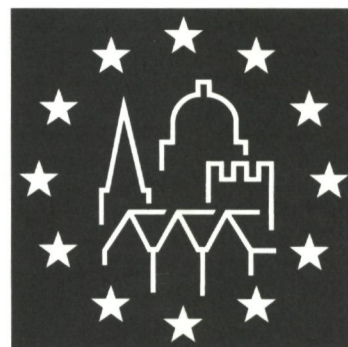
Op zondag 14 september vindt in Vlaanderen naar jaarlijkse gewoonte de *Open Monumentendag* plaats. Het thema voor deze negende editie is 'Arbeid'. Maar liefst 220 deelnemende gemeenten stellen meer dan 700 monumenten open, waarvan het grootste deel perfect in het thema past.

Arbeid is de moeite, de inspanning van lichamelijke en/of geestelijke krachten om iets te verrichten, te verkrijgen, of tot stand te brengen, en meer in het bijzonder het werk, het bedrijf van werknemers, de werkzaamheid van de mens om de maatschappelijke behoeften te bevredigen, de gezamenlijke werkzaamheden van de mensen in hun maatschappelijke betrekkingen, tot de opbrengst van iemands werk, het tot stand gebrachte. Zo definieert *Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandse Taal* dit begrip.

Zelden was een thema van de *Open Monumentendag* zo veelomvattend en universeel. Heeft arbeid niet betrekking op de activiteiten van elk levend individu, waar en wanneer ook, of is arbeid toch plaats- en tijdgebonden. Bestaat er zoiets als de werkplek, en is deze lokatie meer dan het toevallige decor van een willekeurige bedrijvigheid, met een eigen verhaal, regels en wetmatigheden. De *Open Monumentendag Vlaanderen 1997* tracht hierop een antwoord te formuleren.

In een niet eens zo ver verleden was arbeid per definitie ruraal of ambachtelijk en volkomen geïntegreerd in het leven van alledag en iedereen, te velde, thuis of op straat. Scheiding tussen wonen en werken was onbestaande: boer en vee onder één dak, weefstoel of schoenmakersleest in de huiskamer, ketellapper en scheresliep aan de voordeur. Slechts bedrijvigheid die een wat complexere technologie of de kracht van de elementen benutte manifesteerde zich als zodanig: brouwerijen, wind- of watermolens, de smidse...

De industriële revolutie waarvan een eerste fase omstreeks het midden van de 19de eeuw als voltooid kon worden beschouwd, bracht het arbeidsproces voor het eerst onder in speciaal daartoe opgerichte gebouwen. Dit fenomeen had zich zowat een eeuw vroeger schoorvoetend ingezet met de eerste 'fabrieken' - zijdeweverijen, katoendrukkerijen, glasblazerijen - die tot honderd of meer arbeiders tewerkstelden. Niet alleen de toenemende omvang en complexiteit of de geleide-

lijke mechanisering van het productie-apparaat lagen aan de basis van deze verreikende ontwikkeling. Wellicht een even belangrijke factor was het streven naar controle en disciplineren van het arbeidsvolk terwille van efficiëntie en productiviteit. Arbeid werd sociaal geïsoleerd in een gereguleerde microkosmos, uitgaande van een hiërarchisch gestructureerde arbeidsverdeling, nog slechts een stap verwijderd van de lopende band die denken en doen onherroepelijk zou scheiden.

Intussen tooide de fabriek zich letterlijk en figuurlijk met de symbolen verbonden aan haar nieuw verworven status: de fabriekspoort als was het een militair bolwerk, uitstraling van macht of teken van dwang; de schoorsteen steeds hoger en stoutmoediger als baken in het landschap; het machinehuis, trots omhulsel van de kroonjuwelen; de fabriekshal met het karakteristieke shed-dak tenslotte, ondubbelzinnig functioneel en uniform, waar de klok de werkdag wegtikte op het ritme van de sirene. In deze repetitieve

Stokerij Nicolaï te Wil-
deren - Sint-Truiden
(Foto T. Schouteden -
Provinciaal Centrum
voor Cultureel Erfgoed)

Voormalige
Creosoteercentrale in
Oostende, Ouden-
burgseweg 87
(Foto Stad Oostende)

architectuur definieerde het machinepark veeleer dan het type de respectievelijke bedrijfssectoren.

Deze in lawaai en dampen gehulde omwenteling zette voorgoed de relatie tussen stad en platteland op zijn kop, maakte de maatschappij mobiel, gaf het ontstaan aan het proletariaat. Individueel werd collectief, werken en wonen bij de gratie van het patronaat. De geïndustrialiseerde wereld schiep nieuwe noden: vervoer, onderwijs, ziekenzorg, voedselbevoorrading, elk met een specifieke behuizing, een eigen werkplek zij het met een bredere missie. De tertiaire sector was geboren. Hier golden andere normen, of toch weer niet. Bankgebouwen etiketterden degelijkheid en vertrouwen met de parafernaliën van kapitaal en rijkdom: Versailles was nooit veraf. Het kantoor ontdeed zich niettemin geleidelijk van al te opulente 'salon'-allures, om op te gaan in de gestandaardiseerde module, verplaatsbare wanden en een geregeld klimaat inclus, de diepte bepaald door de lichtinval, de breedte door het bouwskelet, al even overzichtelijk.

In recenter tijden herleidde het verval van de zware industrie de stedelijke periferie tot een troosteloos maanlandschap. Aan hetzelfde ritme vrat de dienstverlenende sector zich in een onstuitbare opmars doorheen de stadscentra.

Inmiddels toont de fabriek van vandaag zich als een multifunctionele doos, zelf gebanaliseerd door een doorgedreven systematisering, zeldzame uitzonderingen niet te na gesproken. Het kantoorgebouw is vaak in hetzelfde bedje ziek, hoezeer de façade ook glimt.

Voor oude fabrieken en pakhuizen brengt reconversie tot kantoren of lofts weliswaar nieuw leven, maar gaan we daarmee niet voorbij aan de intrinsieke waarde van ons industrieel erfgoed. De werkplaats is niet louter baksteen, ijzer en glas, maar een symbool en getuige van verloren of vergeten technologieën en productieprocessen, labeur en sociale strijd, van een maatschappij in beweging, van een alweer verdwenen tijd.

Voor de monumentenzorg is het instandhouden van oudere technieken even belangrijk als het behouden van monumenten, stads- en dorpsgezichten. Het ene aspect kan niet zonder het andere. Tijdens de *Open Monumentendag* is het essentieel om de

bezoeker de overdracht van deze kennis en vaardigheden duidelijk te illustreren; een kritische benadering te geven van de ontwikkelingen van de arbeid geplaatst in een historisch perspectief. Om het overzicht te bewaren werd het thema onderverdeeld in tien subthema's: molens, de grootste ambachtstechnische verwezenlijking van het Westen; mouterijen, stokerijen en brouwerijen, omstreeks 1850 (in Vlaanderen 1900); fabrieken en hun machineparken, de roots van onze industriële maatschappij; mijnen, monumenten van zware 'zwarte' arbeid; ambachtelijke werkruimten; steenbakkerijen; landbouw; de dienstensector; wonen en werken; monumenten van de arbeidersbeweging.

Een greep uit het aanbod: *Stokerij F.Z. De Beukelaer*, van het bekende 'Elixir d'Anvers', in Antwerpen; *Blekerij Boones Blijk*, een linnen- en garenblekerij van omstreeks 1740, in Turnhout; *Ketelmakerij Louis De Nayer en Tegelfabriek Emanuel Rottiers*, met vrijwel intact gebleven installaties, in Willebroek; de mijnsites van Koersel te Beringen en Winterslag te Genk; de *Napoleonsmolen*, de enige bewaarde stelling- en olieslagmolen in werking van Limburg, in Hamont; *Stokerij Nicolai* in Sint-Truiden; *Brouwerij De*

Meyer in Aalst-Moorsel; *Melkfabriek Stassano*, onlangs verbouwd tot kantoorgebouw door Stéphane Beel, in Eeklo; *Belgische Bank van de Arbeid*, een statig jaren '20 bankgebouw door Oscar Vande Voorde, in Gent; *Papiermolen Herisem* in Beersel-Alseberg; *Brouwerij Haacht* in Boortmeerbeek; *Suikerfabriek van Blyckaerts-Verlat*, laatste restant van de 19de-eeuwse suikerindustrie, in Tienen; *Elektricitetscentrale BN Bombardier-Eurorail*, een 'industriële kathedraal', in Brugge; *Creosoteerinstallatie van de RTT*, ter behandeling van telefoonpalen, in Oostende; de cichorei-ast van Passendale, de enige nog operationele in West-Vlaanderen, in Zonnebeke. Het volledige programma komt gedetailleerd aan bod in het *Monumentenmagazine*, dat vanaf 8 augustus gratis verdeeld wordt via de Lokale Comités, Toerisme Vlaanderen en de erkende VVV-kantoren en toeristische diensten, de ABB-kantoren, de Stichting Vlaams Erfgoed en het Secretariaat Open Monumentendag. Het Magazine kan ook worden aangevraagd op de Monumentenlijn (02/511.40.50)

Een afsluitende happening van de *Open Monumentendag* op 14 september, vindt plaats in de mijnsite van Winterslag (Genk). TV2 verzorgt om

20u van hieruit een rechtstreekse uitzending over de Open Monumentendag Vlaanderen, met interviews en debatten, en met een muzikaal en technologisch spektakel.

Jo Braeken

Voor alle inlichtingen:
Secretariaat *Open Monumentendag Vlaanderen* - Koning Boudevijnstichting - Brederodestraat 21 te 1000 Brussel. ☎ 02/549.02.74 fax. 02/512.00.35

Open Monumentendag Wallonië
In Wallonië is er een monumentenweekend op 13 en 14 september, met als thema *Archeologische sites*.

Info: Secrétariat des Journées du Patrimoine, Région wallonne. Ministère de la Région wallonne, DGATLP - Rue des Brigades d'Irlande 1 - 5100 Jambes ☎ 081/33.23.83 - fax: 081/33.23.82

Open Monumentendagen Brussel

In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest vindt de OMD een week na die van Vlaanderen plaats, op 20 én 21 september. Het thema van dit jaar is *Architecturale geheilen*.

Info: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Dienst Monumenten en Landschappen, Organisatie van de Open Monumentendagen, CNN, Vooruitgangstraat 80 bus 1 - 1030 Brussel. ☎ 02/204.14.20 - fax: 02/204.15.22

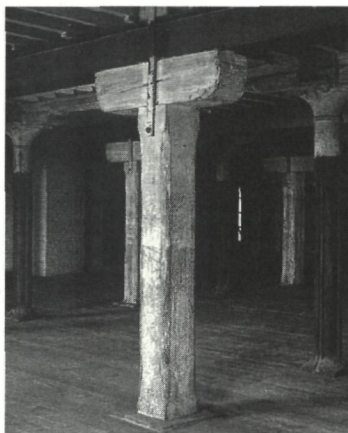

Literatuur

DE BAKSTEEN - HET HOUT

Naar aanleiding van zijn 60ste verjaardag en de fijnzinnige herinrichting door Malika Leyhan, D.D. Designindustrie sprl., van zijn zetel aan de Handelsstraat 131 te Brussel, nam het Centraal Bureau voor Hypothecair Krediet het verdienstelijk initiatief een - haast bibliofiele - reeks brochures te wijden aan de 'edele' bouwmaterialen baksteen, hout, natuursteen, ijzer & glas.

De publicaties zijn vanzelfsprekend allereerst bestemd voor de eigen klanten van het CBHK, eigenaars van onroerend goed waarvan de waarde enkel maar kan toenemen door het aanwenden van deze traditionele, eenvoudige en tegelijk kostbare materialen.

De coördinatie van het project werd toevertrouwd aan Diane Hennebert, directeur van de Brusselse *Fondation pour l'Architecture* (overigens niet vermeld in de boekjes zelf) waarvan het CBHK sinds enige tijd één der sponsors is.

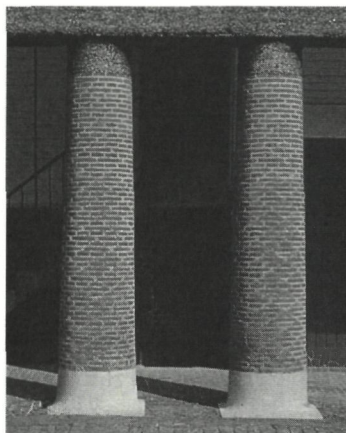
Het eerste deel, *De Baksteen*, kwam bijna vanzelfsprekend tot stand in nauwe samenwerking met de *Archives d'Architecture Moderne*.

Overwegend presentatietekeningen uit de eigen verzamelingen stofferen de thema's *Waarom de baksteen?*, *Bouwen met baksteen. Een Belgische traditie sinds de 13de eeuw*, *Enkele bakens in de Belgische architectuur van de 20ste eeuw* en *De vervaardiging van baksteen*.

Voor een tweede deel, *Het Hout*, werd bijkomend beroep gedaan op meester-timmerman Stéphane Verboomen en architect Philippe Samyn. Verlucht met illustraties en fraaie architectuurfoto's van ondermeer Ch. Bastin & J. Evrard wijdt het kleinnood onder meer aandacht aan *Het huis en het hout*, een *Historisch overzicht*, *Timmerwerk*, *De parketvloeren*, de wekerende *Enkele mijlpalen in de bouwkunst van de 20ste eeuw*, en *De belangrijkste eigenschappen van hout*.

Het derde deel, waarbij *De natuursteen* aan de beurt is, mag verwacht worden einde juni 1997.

Marcel M. Celis

De brochures *De Baksteen* (1996, 48 pp.) en *Het Hout* (1996, 64 pp.) zijn - ook voor niet klanten - beperkt verkrijgbaar bij één van de 2000 erkende tussenpersonen van het CBHK, of rechtstreeks bij het CBHK, dienst Communicatie, Wetstraat 42, 1040 Brussel, ☎ 02/233.27.11

PUNTEN EN LIJNEN IN HET LANDSCHAP. MARTIN HERMY EN GEERT DE BLUST

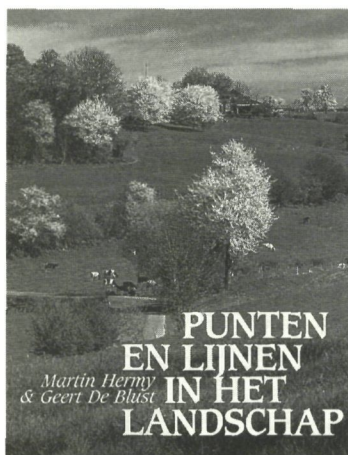
Punten en lijnen in het landschap is een nieuw lees- en kijkboek dat poogt de veelheid aan kleine landschapselementen in zowel het landelijk als stedelijk gebied te behandelen in één samenhangend geheel. Het boek heeft alles om een waardige opvolger te worden van het succesvolle boek *Natuurbeheer* uit 1989 waar het inhoudelijk en conceptueel bij aansluit (ze zijn te beschouwen als een tweeluik), en om evenals dat boek uit te groeien tot een standaardwerk over het behoud, het beheer, het herstel en de nieuwe ontwikkeling van punt- en lijnvormige landschapselementen.

Daar waar *Natuurbeheer* is opgebouwd rond de 'traditionele', 'grote' biotopen zoals open waters, moerassen, graslanden, heidevelden, duinen, bossen, behandelt *Punten en lijnen in het landschap* de 'kleine' landschapselementen.

Zoals trouwens uit het boek duidelijk blijkt, zijn die kleine landschapselementen waarmee iedereen dagelijks geconfronteerd wordt, zowel vanuit natuurbehoudsstandpunt als vanuit cultuurhistorisch standpunt zowel in het landelijke gebied als in de verstedelijkte omgeving uiterst belangrijk. Wegbermen, dijken en holle wegen, hagen en bomenrijen, sloten, greppels en poelen, maar ook tuinen en natuurplaatsen in de verstedelijkte gebieden, zijn in vele gevallen ideale permanente of tijdelijke verblijfplaatsen voor tal van planten en dieren. Dikwijls vormen zij ook de essentiële routes waarlangs organismen zich van het ene gebied naar het andere begeven.

Zij zijn in vele gevallen daarenboven leestekens of getuigen van de historische landschapsevolutie en zijn bepalend in de landschapsofbouw of in de stedelijke structuur. Zij kunnen eveneens kenmerkend zijn voor het typische landschapsbeeld. Die landschapsgeschiedenis is belangrijk om het huidige functioneren van die landschappen en de manier waarop planten en dieren erin voorkomen, tenvolle te begrijpen. Het boek besteedt dan ook de nodige aandacht aan die geografische en historische aspecten.

Aan het boek is uiteindelijk vier jaar gewerkt door in totaal 32 auteurs, afkomstig uit 15 wetenschappelijke instellingen en andere organisaties,

het leeuwenaandeel uit Vlaanderen maar ook 2 vakmensen uit Nederland. Die werkwijze heeft garant gestaan voor de inhoudelijke deskundigheid van de zeer verscheidene invalshoeken van waaruit de kleine landschapselementen besproken worden. Het in een vlotte taal geschreven boek wordt daarenboven zeer aanschouwelijk gemaakt door prachtige foto's van Marc Sloommaekers en originele tekeningen van Cantal Deschepper en door ander illustratiemateriaal.

Het boek wordt opgebouwd rond 12 hoofdstukken en 22 intermezzo's. In laatstgenoemde komen kleine elementen aan bod zoals vloederken, onverharde paden en dreven, akkerranden, solitaire bomen, groendaken, pieren en strandhoofden. In andere wordt aandacht besteed aan typische planten- en diersoorten zoals muizestaartje, wijngaardslakken, gierzwaluwen, vleermuizen, dassen, mossen en epifyten.

Het boek bevat 4 hoofddelen. Een inleidend deel situeert de kleine landschapselementen tegenover de ontwikkeling van het landschap doorheen de geschiedenis. De verbanden tussen kleine landschapselementen en hun omgeving worden toegelicht en de landschapsecologische karakteristieken worden beschreven. Tenslotte wordt de natuurontwikkeling in kleine landschapselementen bekeken. Deze inleidende hoofdstukken vormen het bindmiddel voor het hele boek.

Het tweede deel omvat de kern van het boek met 5 hoofdstukken over de belangrijkste individuele kleine landschapselementen: poelen, sloten en

hun oevers, bermen en dijken, holle wegen, bomenrijen en hagen. De opbouw is telkens gelijklopend: de biologische verscheidenheid, de verklarende ecologische factoren, de betekenis voor het natuurbehoud, de aanleg en het onderhoud.

In het derde deel is natuurontwikkeling in het stedelijk en verstedelijkt milieu aan de orde. Eerst wordt een beeld gegeven van de verscheidenheid aan natuur in de stad of het verstedelijkt gebied. De specifieke kenmerken van die natuur worden toegelicht vanuit hun rol en betekenis voor mens en maatschappij. Vervolgens wordt uitgebreid over de betekenis, het ontwerp, de aanleg en het beheer van tuinen, met nadruk op ecologische tuinen. De flora en fauna van muren, straatstenen en gebouwen worden apart behandeld.

In het vierde deel wordt ingegaan op plannen voor kleine landschapselementen. De organisatorische aspecten, wettelijke instrumenten en ook stimulerende maatregelen voor lokale overheden worden besproken. Het boek eindigt met een verklarende woordenlijst en een register. Elk hoofdstuk bevat een beperkte literatuurlijst met de belangrijkste bronnen.

De behoefte aan informatie over kleine landschapselementen in landelijke verstedelijkte en stedelijke gebieden blijkt zeer groot te zijn. Vermits *Punten en lijnen in het landschap* de bestaande kennis hieromtrent bundelt in één samenhangend, duidelijk en prachtig geïllustreerd geheel, heeft het boek alles om die vraag te beantwoorden. Het is bruikbaar en interessant voor al wie met landschapselementen begaan is, zowel natuurverenigingen, terreinbeheerders en individueel geïnteresseerden, als overheden, gemeentelijke groendienst, tuinbezitters, tuinen landschapsarchitecten, en ook het onderwijs. Ik ben dan ook ervan overtuigd dat het boek een zeer verspreid standaardwerk gaat worden, temeer daar de behandeling van kleine landschapselementen in zowel het landelijke als het stedelijke gebied in één werk een unicum is voor zowel België als Nederland. De op het eerste zicht hoge prijs kan hiervoor niet echt een obstakel vormen gelet op de toch wel uitstekende prijs/kwaliteit-verhouding.

Marc De Borgher

Punten en lijnen in het landschap

Redactie: Prof. Dr. Martin Hermly (Labo voor Bos, Natuur en Landschap - KULeuven) en Drs. Geert De Blust (Instituut voor Natuurbehoud)

Fotografie: Marc Sloommaekers
Formaat: 32 x 25 cm

Omvang: 368 blz.

Papier: kunstdruk 150 g/m²

Kaft: harde kaft met opdruk,

geplastificeerde stofwikkel

Illustraties: 12 zwart/wit foto's van

Jean Massart

95 vierkleurenfoto's

115 zwart/wit lijntekeningen

Vormgeving: Johan Mahieu, Brugge

Verkoopprijs: 1.875,-fr. - Abonnees op het tijdschrift *Leefmilieu* van de Stichting Leefmilieu en leden van Natuurreservaten vzw betalen slechts 1500 BEF indien zij rechtstreeks betalen op onderstaande adressen

Besteladres: Stichting Leefmilieu, Kipdorp 11 te 2000 Antwerpen.

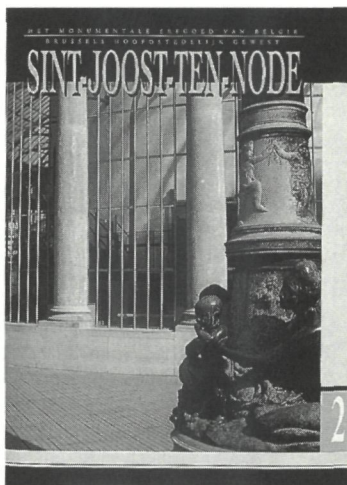
☎ 03/231.64.48 -

Fax.: 03/232.63.98

Natuurreservaten vzw - Koninklijk Sint-Mariastraat 105 te 103 Brussel - ☎ 02/245.43.00 - Fax 02/245.39.33

SINT-JOOST-TEN-NODE. HET MONUMENTALE ERFGOED VAN BELGIË- BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

De inventarisatie van het bouwkundig erfgoed van het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest kent een lange voorgeschiedenis. Reeds in 1979 verscheen de urgentie-inventaris voor Brussel, het resultaat van vijf jaar prospectie door het Sint-Lukasarchief, die bij wijze van een nominale lijst voor het eerst een overzicht bood van het Brussels stedenbouwkundig en architecturaal patrimonium. Eind 1978 was ook de toenmalige Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg (huidige Afdeling Monumenten en Landschappen), in samenwerking met het *Ministère de la Communauté Française* van start gegaan met een

grondige inventarisatiecampagne voor de Brusselse binnenstad. De opteknings- en opzoekingsperiode, die door veelvuldig personeelsverloop en de aan gang zijnde staatshervorming een discontinu verloop kende, mondde in 1989 alsnog uit in een eerste boekdeel *Bouwen door de eeuwen heen in Brussel, Stad Brussel, Binnenstad 1 A*, dat zowat éénderde van het onderzoeksmateriaal bevatte. Na een pauze veroorzaakt door de uitbouw en het in werking treden van het nieuwe Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, volgden dan respectievelijk in 1993 en 1994 de delen 1B en 1C.

Deze bevatten het resterende onderzoeksmateriaal, nog steeds verzameld en aangeleverd door inventarismedewerkers van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en het *Ministère de la Communauté Française*. De kersverse Dienst Monumenten en Landschappen van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest stond in voor de publicatie. Hiermee kwam meteen ook een einde aan een boeiende samenwerking tussen de drie gewesten, die tussen de plooiën van de staatshervorming door en weliswaar niet altijd even gestroomlijnd, toch tot een gedegen resultaat had geleid. Een stevige basis ook waarop kon worden verdergebouwd. In 1993 had de Dienst Monumenten en Landschappen van het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest immers zelf een meerkoppig inventarisatieteam samengesteld, dat de uitbreidingsgebieden van Brussel en de 18 randgemeenten op eigen kracht zou aanpakken. Nu, een kleine vier jaar later, zijn de eerste resultaten zichtbaar: het boekdeel gewijd aan de gemeente Sint-Joost-Ten-Node, dat spoedig een vervolg zal krijgen in het boekdeel gewijd aan de gemeente Etterbeek.

Sint-Joost-Ten-Node is de kleinste gemeente van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, maar behoort, geprangd tussen het Noordstation en de

Leopoldswijk, tot de vroegst geïurbaniseerde van de agglomeratie. Van het oorspronkelijk gehucht, dat zou teruggaan tot de 12de eeuw, is niets bewaard gebleven. Ook de laatste constructies van vóór de 18de eeuw zijn allemaal verdwenen onder de druk van de snelle verstedelijking in de 19de eeuw. Dit geldt met name voor de vele luthoven, de hoeven, dorpshuizen en herbergen, die ons enkel nog bekend zijn van gravures en kaartmateriaal. De 19de eeuw daarentegen domineert nog grotendeels het staatsbeeld. In vijftien jaar tijd, van 1831 tot 1846, zag Sint-Joost zijn bevolking immers verviervoudigen, van landelijk dorp tot nijvere voorstad. Tot op de dag van vandaag getuigen de lijnrechte straten met hun eenvoudige bepleisterde en beschilderde gevels van deze stedelijke ontwikkeling, die de stempel van het neoclassicisme draagt. De Kruidtuin en het Observatorium leverden daartoe het monumentale accent. In de tweede helft van de 19de eeuw stond het eclectisme borg voor architecturale diversiteit, met onder meer Helleputte's neogotische Sint-Julianakapel. Art nouveau, art deco en modernisme lieten slechts weinig betekenisvolle, zij het niet te verontachtzamen sporen achter - Hotel Cohn-Donnay (*De ultieme Hallucinaties*), Hotel Siru, *Rotterdamse Verzekering* Sociëteit - in het in die periode reeds grotendeels

volgebouwde Sint-Joost. Tijdens de latere jaren '50 verschenen op het Rogierplein en aan de Schaarbeeksepoort de eerste wolkenkrabbers, schitterende voorlopers van nog ambitieuzer maar ook veel banaler projecten met de Noordwijk als hoogte- of dieptepunt.

In totaal werden zowat 900 gebouwen of ensembles gerepertorieerd, toch een respectabel aantal voor een zo beperkt territorium. Deze variëren in tijd van een zeldzaam bewaard 18de-eeuws pand tot het Internationaal Rogiercentrum. Door de gehanteerde criteria maakt de doorsnee-woonhuis-architectuur uit de 19de en vroege 20ste eeuw zowat tweederde van de selectie uit. Men kan zich de vraag stellen of wat meer rigueur hier niet op haar plaats was geweest, temeer daar opname in de inventaris van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest toch een zekere mate van bescherming inhoudt. Het geeft te denken over de omvang van de inventarissen voor grotere gemeenten als Elsene, Schaarbeek en Ukkel of de Noord-Oost- en Louizawijk, met bovendien een meer tot de verbeelding sprekend patrimonium.

Hoewel de inventarisatie zich in hoofdzaak beperkt tot de straatgevels, werden toch ook een groot aantal inte-

rieurs opgetekend zowel van openbare als privé-gebouwen. Belangrijk is dat evenveel aandacht werd besteed aan minder voor de hand liggende architectuur als jaren '50 bioscoopzalen, of bouwkundige details als schrijn- en ijzerwerk, glas in lood, sgraffito- of tegeldecoraties, wat tot uiting komt in de illustraties.

De werkwijze die ook voor de Brusselse binnenstad tot een vruchtbaar resultaat had geleid, werd voor deze inventarisatiecampagne aangehouden. Een systematische inventarisering per straat werd uitgevoerd samen met de analyse van de bebouwde omgeving. Hieraan werd een al even systematisch onderzoek gekoppeld van de bouwaanvragen in de gemeentelijke archieven. Zo kon niet alleen het merendeel van de gerepertorieerde gebouwen nauwkeurig gedateerd worden. Ook voor de oeuvrelijsten van het Brusselse architectenmilieu uit de 19de en 20ste eeuw, betekent dit onderzoek een welkome aanvulling. Het toont eens te meer het belang aan van dergelijke archiefbestanden voor de kennis van ons bouwkundig erfgoed, en de noodzaak tot behoud en zorgvuldig beheer ervan, een taak die de gemeente Sint-Joost-ten-Node opberbest ter harte neemt. Verschillende van deze bouwaanvragen werden ook als illustratie gereproduceerd. Het is wel een gemis dat hierbij zelfs voor belangrijke complexen nauwelijks of niet gebruik werd gemaakt van plattegronden, die een juist begrip van de architectuur zo goed kunnen verhelderen.

Twee inleidende teksten, met name een helder en beknopt overzicht van de stedenbouwkundige ontwikkelingen

van de gemeente en een overzicht van de architecturale stromingen met hun meest betekenisvolle getuigen, gaan de eigenlijke inventaris vooraf. Dan volgt de beschrijving van de straten en pleinen, telkens met een kort historisch en stedenbouwkundig overzicht en aandacht voor de architecturale eigenheden, en de individuele noties. De nodige repertoria sluiten het boekdeel af.

Een laatste opmerking geldt de reekstitel *Het monumentale erfgoed van België, een on-Nederlandse letterlijke vertaling van Le patrimoine monumental de la Belgique: bouwkundig erfgoed* was een betere keuze geweest.

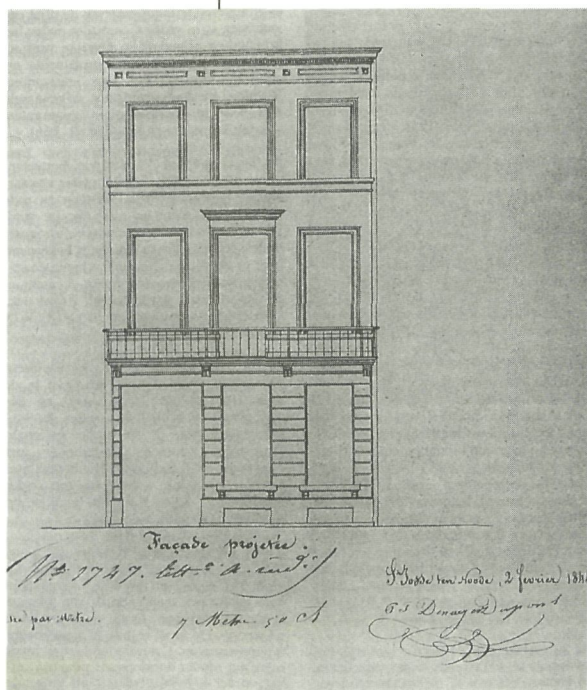
Jo Braeken

Het Monumentale erfgoed van België-Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2, Sint-Joost-ten-Node, IPS uitgevers, 1997, ISBN 90 5756 001, Prijs 2.300,-fr.

Tentoonstellingen

GROTESKEN, RANKEN & GESICHTER. DE ORGEL-KAST VAN KEMPEN, VROEGE RENAISSANCE-ORNAMENTIEK IN DE RIJNSTREEK

Zelfs waardevolle monumenten en kunstwerken worden in de loop van hun geschiedenis soms aangepast aan de noden van de tijd. In 1979 kreeg de proosdijkerk van Kempen, gelegen in Nordrhein-Westfalen vlak over de Nederlands-Duitse grens, een splinternieuw orgel. Men overwoog om het instrument onder te brengen in de eikenhouten Renaissanceorgelkast die de kerk sinds 1541 rijk is. Zij zou andermaal worden omgebouwd, want ook in 1908 werd zij aangepast en verplaatst om, meer als façade dan als kast, het monumentaal instrument te behuizen.

Vanaf 1989 werd de kerk van Kempen volledig gerenoveerd. De 16de-eeuwse orgelkast die hoogdringend aan een conserveringbehandeling toe was, werd gedemonteerd, nauwkeurig onderzocht en kreeg de nodige verzorging om ze te bewaren voor de toekomst. Eer ze terugkeert naar de kerk om er al dan niet dienst te doen als *Gehäuse* voor een passend instrument, vormt ze het centrale thema van een tentoonstelling over de vroege Renaissanceornamentiek die achter-eenvolgens te Kempen, Aken en Jülich plaats heeft. Het is een unieke

gelegenheid om een kunstwerk dat gewoonlijk hoog boven de toeschouwers prijkt, van dichtbij te bekijken.

Dat dit wandmeubel van het begin van de 16de eeuw bijna integraal bewaard bleef, is op zichzelf al uitzonderlijk. Het is in de Rijnstreek het enig overgebleven voorbeeld van monumentale, profane kunst van de vroege Renaissanceperiode in een kerkelijke context. Bovendien werd het met veel zorg voor detail en verfijning gemaakt. Orgelspecialist Cornelius H. Edskes uit Groningen kon door opmetingen en nauwgezette observatie van de verschillende onderdelen het oorspronkelijk uitzicht reconstrueren. De reconstructie van de monumentale sokkel vormt het middelpunt van de tentoonstelling. De eigenlijke orgelkast werd niet gemonteerd. Het oorspronkelijk instrument bestaat immers niet meer. De sokkel is een symmetrische opgebouwde constructie van kader- en paneelwerk. Onderzoek wees uit dat hij gedeeltelijk was beschilderd, wat eerder ongewoon is. Enkele panelen zijn verloren gegaan. De resterende panelen tonen een gevarieerde ornamentiek: portretbustes in ronde medaillons springen naar voren uit rechthoekige velden met bladwerk en grotesken in laagrelief, telkens verschillend uitgewerkt. Ook de verticale pilasters die de panelen van elkaar scheiden zijn voorzien van een gelijkwaardige versiering. De sokkel bevat bovenaan drie eveneens rijk versierde consoles die mee de bovenbouw schragen. De reconstructietekening toont een orgelkast bestaande uit drie torens, de middelste breder dan de zijtorens. Zij doet architectonisch nog laat-gotisch aan maar is volledig met renaissancemotieven gedecoreerd. De tentoonstelling confronteert de ornamentiek van de Kempense orgelkast met tekeningen, gravures, munten, medaillons en houtsnijwerk van dezelfde periode. Je ziet en begrijpt hoe de prille Renaissance experimenteerde met de nieuwe, deels aan de Oudheid ontleende vormtaal en haar overbracht van de ene discipline naar de andere.

Techniek en decoratie tonen aan dat hier zeer vakkundige meubelmakers aan het werk waren. Uit de archieven blijkt dat het orgel omstreeks 1539 door de kerkmeesters van Kempen werd besteld bij Vitus ten Bendt. Hij was afkomstig uit Keulen, gedurende ongeveer 30 jaar actief als orgelbou-

wer en interregionaal bekend. Mogelijk werd het orgel medegefinancierd door graaf Willem van Rennenberg. Na een carrière als veldheer en diplomaat, onder meer voor Margaretha van Oostenrijk en Keizer Karel V, werd hij stadhouder te Kempen. Hij was gehuwd met Cornelia van Culemborg uit Utrecht. Zij zouden elk geportretteerd zijn in een medaillon op de sokkel van de orgelkast. Een sluitend bewijs voor hun eventueel mecenaat ontbreekt echter. Bovendien is het de vraag of de bustes in de tondo's werkelijk bedoeld zijn als portretten of een zuiver decoratief karakter hebben; een interessante discussie.

Tenslotte worden door de aanwezigheid van enkele instrumenten de basisprincipes van de orgelbouw uitgelegd.

De interdisciplinaire opzet van de tentoonstelling weerspiegelt zich in de bijbehorende, geïllustreerde catalogus die op een degelijke, wetenschappelijke manier is onderbouwd. Zowel het historisch onderzoek, de stilistische en iconografische duiding als de technische aspecten komen aan bod. De materiële geschiedenis van de orgelkast bevat ook het verslag van de recente restauratiewerken, de uitvoerde onderzoeken en de argumentatie voor de reconstructie. De illustraties en een verklarende woordenlijst maken dit voor de geïnteresseerde leek goed verstaanbaar. Zuiver technische gegevens en vragen worden afzonderlijk in de bijlagen besproken.

Ria De Boodt

Grotesken Ranken & Gesichter. Frühe Renaissance an Niederrhein van 20 april tot 29 juni in het *Städtisches Kramer-Museum* te Kempen, van 6 juli tot 17 augustus in de kruisgang bij de Dom te Aken, van 27 augustus tot 23 november in het *Stadtgeschichtliches Museum* te Jülich. Catalogus: 170 pp., zwart-wit illustraties, enkel in het Duits, 15 DM. Samenstelling door dr. Ulrich Schäfer, kunsthistoricus.

Buitenkrant

UITBREIDING VAN DE FISCALE TEGEMOETKOMINGEN VOOR WERKEN AAN BESCHERMDE MONUMENTEN

Op 16 mei 1997 (Belgisch Staatsblad 1 juli 1997) werd de wet gestemd "tot wijziging van artikel 104, 8° van het Wetboek van de inkomstenbelastingen 1992, met het oog op de bescherming van het onroerend cultureel erfgoed".

Het wetsvoorstel werd ingediend in de Belgische senaat door Mevrouw Willame-Boonen op 11 maart 1996 waar het in de Commissie voor de financiën en de economische aangelegenheden werd besproken op 15 mei, 5 juni, 6 november, 4 december 1996 en 22 januari 1997, en in plenaire vergadering werd aangenomen en overgezonden naar de Belgische kamer van Volksvertegenwoordigers op 27 februari 1997 waar het werd besproken in de commissie financiën en begroting op 22 en 30 april 1997 en in plenaire vergadering werd goedgestemd op 16 mei 1997.

In de toelichting van het wetsontwerp lichtte senator Willame-Boonen haar initiatief toe als volgt:

"Ons cultuurbezit wordt ernstig in zijn voortbestaan bedreigd, met name wegens de zware lasten voor instandhouding en onderhoud die de eigenaars moeten opbrengen. Door de ontoereikendheid van de overheids-gelden is er dan ook een tendens om het particuliere initiatief zoveel mogelijk bij de culturele sector te betrekken en dus ook bij de bescherming van het cultureel erfgoed."

De twee Witboeken inzake het onroerend cultuurbezit, die enkele jaren geleden werden gepubliceerd door de Koning Boudewijnsichting, omvatten reeds een grondige studie van het probleem van het onroerend cultuurbezit. In deze studie werden een aantal maatregelen opgesomd, genomen in verscheidene landen die met dezelfde problemen te maken hebben, en een aantal maatregelen voorgesteld,

met name op belastinggebied en inzake informatiecentra.

De belastingmaatregelen die in België wenselijk zijn om te zorgen voor de bescherming van het cultuurbezit, behelzen een financiële tegemoetkoming voor de eigenaars van beschermde gebouwen.

Zeer wenselijk is dat de fiscale lasten worden verlicht die drukken op de eigenaars van monumenten en gebouwen, gelegen in architecturale gehelen en landschappen, zodat zij een groter deel van hun inkomen kunnen besteden aan onderhouds- en conserveringswerken.

De eerste specifieke maatregel, gericht op de bescherming van het onroerend cultuurbezit, kwam er pas na de aanneming van artikel 9 van de wet van 27 december 1984 houdende fiscale bepalingen. Krachtens dit artikel is het sedert 1 januari 1985 mogelijk om tot 250.000 frank (275.000 vanaf het aanslagjaar 1997) aan onderhouds- en restauratiekosten voor beschermde en voor het publiek toegankelijke gebouwen af te trekken van het belastbaar inkomen.

Dit voorstel heeft tot doel het maximumbedrag voor onderhouds- of restauratiekosten dat aftrekbaar is van het totale belastbare inkomen van personen (art. 104, 8°, van het WIB 1992) van 250.000 op 1.000.000 frank te brengen. De voorgestelde vermeerdering valt te rechtvaardigen enerzijds door de hoge kostprijs van de restauratiewerken en anderzijds door de absolute noodzaak het wegens zijn culturele beschermde erfgoed waarde te onderhouden en te restaureren".

De aangenomen wet luidt als volgt:
"Artikel 1: Deze wet regelt een aangelegenheid als bedoeld in artikel 78 van de Grondwet.

Artikel 2: In artikel 104,8° van het wetboek van de inkomstenbelastingen 1992 worden de woorden '290.000 frank' vervangen door de woorden '1.000.000 frank'.

Door deze wet wordt de mogelijkheid om de kosten voor werken aan beschermde monumenten af te trekken van het persoonlijk belastbaar inkomen opgetrokken van 250.000 frank (geïndexeerd) naar 1.000.000 frank. Ter herinnering worden hierna nog

eens de belangrijkste bepalingen van de globale regeling vermeld:

- De goederen moeten definitief beschermd zijn als monument, ook voor goederen gelegen in beschermde landschappen of stad- en dorpsgezichten komen in aanmerking voor zover de werken er de artistieke, esthetische, wetenschappelijke, historische, volkskundige, industrieel-archeologische of andere socio-culturele waarde van ten goede komen.
- De goederen mogen noch geheel noch gedeeltelijk verhuurd zijn in de periode waarvoor de aftrek wordt gevraagd.
- De goederen moeten toegankelijk zijn voor het publiek. De aftrek kan slaan op de delen die zichtbaar zijn vanop de openbare weg of op de delen waarvoor de toegankelijkheid is geregeld met een overeenkomst tussen de eigenaar en de Afdeling Monumenten en Landschappen. In beide gevallen moet de toegankelijkheid na advies van de Afdeling Monumenten en Landschappen erkend worden door het ministerie van Financiën.
- De werken moeten betrekking hebben op onderhoud en restauratie. Ook hiervoor is een voorafgaand advies van de Afdeling Monumenten en Landschappen vereist. Achteraf moet de Afdeling Monumenten en Landschappen een attest afleveren waaruit blijkt dat de werken inderdaad zijn uitgevoerd en dat ze daarenboven volgens de regels van de kunst zijn uitgevoerd.
- Jaarlijks mag de helft van de uitgaven voor de vermelde werken worden afgetrokken. Het afgetrokken bedrag mag voortaan maximum 1 miljoen (BTW inbegrepen) bedragen. Tot vóór de goedkeuring van deze wet was dit slechts 250.000 fr.

In de loop van de maand juli verschijnt een brochure waarin deze aftrekregeling meer in detail wordt toegelicht. Deze brochure kan gratis worden verkregen bij:
De Afdeling Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Zandstraat 3 te 1000 Brussel
☎ 02/209.27.36 - Fax
02/209.27.05

DE EUROPESE UNIE EN DE BESCHERMING VAN HET CULTUREEL ERFGOED

Vierde Kaderprogramma

In het publicatieblad van de Europese Gemeenschappen nr. C 183 van 17 juni 1997 wordt opnieuw opgeroepen tot het indienen van voorstellen voor werkzaamheden in het kader van het specifieke programma voor Onderzoek en Technologische Ontwikkeling. Deze oproep kan gesitueerd worden binnen het Vierde Kaderprogramma (1994-1998). Ook metingen in het kader van de bescherming van het cultureel erfgoed vallen daaronder. De voorstellen dienen uiterlijk op 27 november 1997 te worden ingediend. Het werkprogramma, de procedure voor het indienen van de voorstellen en een exemplaar van het standaardcontract dat met de geselecteerde deelnemers zal worden afgesloten, kunnen op aanvraag bij de Commissie worden verkregen. Een beschrijving van de in het kader van voorgaande en verwante programma's uitgevoerde werkzaamheden wordt eveneens op aanvraag toegezonden.

Alle correspondentie, inclusief de voorstellen voor OTO-werkzaamheden, moet worden gericht aan:
Europese Commissie
DG XII-C5
Wetstraat 200
1049 Brussel
of moet worden afgegeven op het volgende adres:
Europese Commissie
DG XII-C5
Montoyerstraat 75
1040 Brussel

Het Raphael-programma

Intussen laat het Raphael-programma nog steeds op zich wachten en rijst nu al de vraag of het ooit zal goedgekeurd worden. Oproepen in het kader van pilootprojecten ter voorbereiding van het Raphael-programma vielen al evenmin te bespeuren in het publicatieblad van de Europese Gemeenschappen.

HET JONGEREN RESTAURATIE - PROJECT

Op 21 december 1995 werd, door bemiddeling van het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie, een nieuwe CAO voor de bouw van kracht. Ieder restauratiebedrijf kan toetreden

tot deze collectieve arbeidsovereenkomst, die loopt tot 31 augustus 1997. Deze overeenkomst maakt het mogelijk dat bedrijven, tegen voordelige voorwaarden, gedurende één jaar nieuwe jonge werknemers intern en extern opleiden voor restauratieberoepen in de bouwnijverheid.

Naar aanleiding van deze nieuwe CAO en met de financiële ondersteuning van de Vlaamse Overheid (Afdeling Monumenten en Landschappen) en het Fonds voor de Vakopleiding in de Bouwnijverheid, lanceert het VCAR het *Jongeren RESTauratie Project*. Elke werkgever die toetreedt tot de nieuwe CAO en die bovendien nog deelneemt aan het JORES-project, krijgt bovenop de voordelen van de nieuwe CAO, nog een financiële tegemoetkoming om een gedeelte voor de interne en externe opleidingskosten van de nieuwe werknemer te ondersteunen.

VCAR en FVB leiden jonge ambachtslieden op

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie (VCAR) werd opgericht met het doel het voortbestaan en de kwaliteit van het restauratie-ambacht te bevorderen. Het JORES-project beantwoordt zeer concreet aan die twee doelstellingen en evenzeer aan de vraag die zowel leeft op de arbeidsmarkt als bij het monumentenbeleid. Het betreft niet alleen een vraag naar arbeidskrachten, maar vooral naar bekwaamheid en dus ook naar een kwaliteitsbewuste attitude tegenover de monumentenzorg in het algemeen en het eigen beroep in het bijzonder.

JORES staat voor Jongeren en Restauratie. Het gaat om een 'on the job training' van jongeren beneden de 21 jaar, die een technische of beroepsopleiding 'bouw' (6 jaar) achter de rug hebben. De bijscholing betreft specialisaties in de restauratie, zoals natuursteenbewerking, schilderwerk, glas in lood, stukadoorswerk, schrijnwerk, dakbedekking, vloeren en betegelen, metselwerk en gevelreiniging.

Betaald worden om bij te scholen

De formule is bijzonder aantrekkelijk voor de jongeren en voor hun aanstaande werkgevers. 'Aanstaande werkgevers', inderdaad! De opleiding is tegelijk een betaalde job. De kandidaat krijgt een arbeidscontract van onbepaalde duur en ontvangt in de opleidingsperiode 85 % van het loon van een geoefende arbeider. De training bestaat uit een praktijkopleiding van één jaar, die tijdens dat jaar gedurende minimaal 80 uur wordt aangevuld met theoretische basisinzichten. Wat de praktijk betreft, werkt de kandidaat op een restauratiewerk samen met een ervaren ambachtsman. Na de opleiding blijft de kandidaat in dienst bij dezelfde werkgever. De kandidaten worden geselecteerd volgens de vermelde criteria (leeftijd en opleiding) en nadat werd gepeild naar hun motivatie en slaagkansen.

Steun voor de werkgevers

Om de formule eveneens aantrekkelijk te maken voor de werkgevers, hebben de sociale partners in het Paritair Comité van het bouwbedrijf een speciale CAO goedgekeurd. Hierdoor geniet de werkgever per kandidaat in opleiding en per kwartaal een vermindering van 18.000,-fr. op fr op de bijdragen voor bestaanszekerheid en 37.500,-fr. van de RSZ-bijdrage. De vermindering op de RSZ-bijdrage geldt enkel wanneer kan worden aangetoond dat er een verhoging optreedt van de tewerkstelling in de onderneming. Bovendien worden de door de werkgever betaalde uren voor de theoretische opleiding terugbetaald door het Fonds voor Vakopleiding in de Bouwnijverheid (FVB). De restauratiebedrijven die willen deelnemen, moeten een erkenning D21, D23 of D24 hebben en vóór 30 juni 1996 toetreden tot de CAO. Zij moeten tijdens de hele opleidingsperiode ten minste één gesubsidieerd restauratiewerk uitvoeren. Hun dossier moet ook worden goedgekeurd door het Paritair Comité.

In samenwerking met de bestaande opleidingscentra, stellen VCAR en FVB het theoretisch opleidingsprogramma op en coördineren het. Het hele JORES-project wordt georganiseerd en gecoördineerd door het VCAR, in samenwerking met het FVB en de Afdeling Monumenten en Landschappen van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

Kandidaten en geïnteresseerde bedrijven nemen zo snel mogelijk contact op met het VCAR, Eikstraat 27, 1000 ☎ 02/549.07.35 - Fax 02/502.43.30.

STEUNPUNTEN ARBEID EN MONUMENTENZORG

De monumentenzorg is een bijzonder arbeidsintensieve sector en is dus zeer geschikt voor het opzetten van tewerkstellingsprojecten. In het verleden werden in het kader van tewerkstellingsprogramma's van de Vlaamse regering (Weerwerk, Jeugdwerkgarantieplan, Jores, enz...) heel wat werkzoekenden - veelal jongeren - ingeschakeld in de monumentenzorg. Tot nog toe werden nog geen systemen uitgewerkt voor een tewerkstellingsbemiddeling op lange termijn, aangezien meestal met programma's van één jaar moest worden gewerkt.

In het kader van de Koning Boudewijnstichting en in samenwerking met de Afdeling Monumenten en Landschappen wordt nu een project 'Steunpunten arbeid en monumentenzorg' opgestart.

Steunpunten Arbeid en Monumentenzorg treden voor een bepaald regionaal gebied op als makelaar van projecten die monumentenzorg koppelen met initiatieven gericht op opleiding, begeleiding en (duurzame) tewerkstelling van laaggeschoolde werklozen. Zij stimuleren mogelijke partners in hun gebied en brengen hen tot samenwerking voor concrete projecten. Als Steunpunt fungeert een vereniging of organisatie die ervaring heeft met tewerkstelling of begeleiding van laaggeschoolde werklozen, met de monumentenzorg of met beide.

Een jury samengesteld uit een vertegenwoordiging van de Monumenten-

wacht, de VDAB, de Afdeling Monumenten en Landschappen, UPEDI, de administratie Werkgelegenheid en de restauratie-aannemers, onderzocht de ingediende kandidaturen, waarbij volgende elementen werden in acht genomen.

De organisatie die zich kandidaat stelt moet een band hebben met de (sociale) tewerkstelling en/of met de monumentenzorg. Hiermee verband houdend zijn de verkennende contacten die ze reeds had of de samenwerkingsverbanden die reeds afgesloten werden met relevante actoren uit de sfeer van de tewerkstelling en/of de monumentenzorg.

Daarnaast wordt ook de voorgeschiedenis van de organisatie, de expertise van de medewerkers en de inbedding van contacten in het werkgebied in rekening gebracht. De organisatie en haar eventuele partners moeten aanvaardbaar zijn binnen de tewerkstelling en de monumentenzorg.

Tenslotte moet de vereniging waarborgen bieden voor een professionele werking en voor duurzaamheid die de organisaties bieden.

De kwaliteit en kwantiteit van de beoogde projecten was eveneens een belangrijk element voor de selectie van de genomineerden.

Belangrijk hierbij is dat de voorgestelde projecten duidelijk gericht zijn op de doelgroep, met name laaggeschoolde werklozen (minimum 1 jaar werkloos, maximaal Lager Secundair Onderwijs). Projecten die gericht zijn op duurzame of finaliteitstewerkstelling verdienen hierbij de voorkeur. De baten, eventueel het innoverende, van de verschillende projecten voor monumentenzorg, vormen een ander belangrijk aspect. Wanneer het aangeboden takenpakket de nodige afwisseling biedt, betekent dit voor het Steunpunt natuurlijk een meerwaarde. Uiteindelijk nomineerde de jury zes van de twaalf ingediende kandidaturen.

E. Goedleven

IGO Leuven	F. Bergmans Brouwersstraat 6 3000 Leuven ☎ 016/29.85.40 Fax: 016/29.85.40
Merlijnprojecten	Toon Van Hyfte Heulendonk 19 9991 Adegem ☎ 050/71.58.69 Fax: 016/71.71.01
RISO West-Vlaanderen	Chris Verstraete Torhoutsesteenweg 100 a 8200 Brugge ☎ 050/39.37.71 Fax: 050/38.17.34
De Steenschuit	Eddy Steur Vrijheidsstraat 20 2845 Niel ☎ 03/844.22.85 Fax:
Stad Gent Steunpunt tewerkstelling	Karin Van Mosselvelde Gildestraat 8 9000 Gent ☎ 09/225.91.91 Fax: 09/233.58.59
VDAB Ieper	Daniel Detienne Diksmuidestraat 68 8900 Ieper ☎ 057/22.65.31 Fax: 057/21.61.73

Het R.I.T.O. te Leuven,
toestand 1988
(foto's O. Pauwels)

RENOVATIE VOORMALIGE R.I.T.O.-GEBOUWEN TE LEUVEN DOOR ARCHITEC- TEN GEORGES BAINES EN FORMANOVA

In Leuven wordt een gebouw van Henry van de Velde (gedeeltelijk?) afgebroken". Met dit signalement in M&L/6, 1987 wilde Luc Verpoest wijzen op de architecturale en stedenbouwkundige kwaliteiten van het gebouw en op het historische belang ervan in het oeuvre van Henry van de Velde "in de hoop dat dit voor Leuven zeldzame voorbeeld van het moderne bouwen vooralsnog kan worden behouden, in zijn geheel. Een gedeeltelijk behoud - zo heeft de monumentenzorg ons in de voorbije decennia geleerd - is dikwijls evenmin behoud als de volledige afbraak. In dat laatste geval wordt tenminste nog de herinnering onaangeroerd bewaard".

Het is pijnlijk te moeten vaststellen dat dit signalement evenals de handtekeningactie die erop volgde niet heeft kunnen beletten dat de afbraak dezer dagen in Leuven toch wordt uitgevoerd. Tien jaar zijn er verlopen en wellicht werden ontelbare onderhandelingen gevoerd en toch is het resultaat: de afbraak. Na een bezoek aan de tentoonstelling in het Provinciemuseum Van Humbeeck-Piron te Leuven kan je nog in de waan verkeren dat het geheel wordt gerenoveerd door architect Georges Baines. De nieuwe plannen lijken niet eens zo veel af te wijken van het ontwerp van Henry van de Velde. Het vergt al een geoefend oog om door het bestuderen van de technische details te beseffen dat een en ander niet overeenstemt met het oorspronkelijke gebouw. Een bezoek aan de plek maakt duidelijk dat na 10 jaar actie vandaag niet meer al "stoemelings", maar met de beste bedoelingen het gebouw op de gevels na geheel wordt gesloopt.

Het sobere schoolgebouw, een constructie in gewapend beton met pijlers op een regelmatige raster, geprefabriceerde betonnen ramen en lichte, verplaatsbare binnenwanden van ijzer en glas bleek niet te voldoen aan de verwachtingen van de bouwers. We worden geacht dit allemaal te verstaan: de vloeren van beton waren te dun en te weinig bewapend volgens de huidige normen van de statica, de enkele beglazingen en de gevels zonder spouwmuur isoleerden niet goed

en betonnen raamkozijnen zie je zelfs niet meer in duivenkoten, laat staan in een toekomstige stedelijke bibliotheek. De ouderwetse bruine en groene tegelvloeren en blauwgroene faïenceplinten in alle gangen en lokalen maakten van het interieur een koele, harde ruimte. De kale lokalen werden alleen aangekleed door ontelbare transparante binnenwanden van ijzer en glas. Er waren de antieke lavabo's gedisciplineerd in rijen opgesteld en de overal doorheenpriemende buizen van technische voorzieningen en verwarmingsinstallaties. Wie valt vandaag nog voor zulke "charmes" aan een gebouw?

Van de Velde was een wegbereider van de moderne architectuur dat is duidelijk: de technische school werd rationeel geconcepieerd en functioneel afgewerkt zonder de minste franje of overbodige decoratie. Het concept is uitgepuurd tot alleen de ruimte en het licht overbleef. De moderne architectuur heeft in die zin heel weinig om te bekoren. Bourla kon nog de muzen op het dak van zijn schouwburg zetten en die durfde niemand neer te halen. Paradoxaal genoeg zijn de krullen en stijloefeningen van de 19de-eeuw gemakkelijker te bewaren. De technische school had schijnbaar niets waardevols behalve zijn structuur. Al het ove-

rige achten de huidige ontwerpers onbruikbaar voor onze tijd. Ik vermoed dat ze het bovendien ook onaangenaam vonden. Alleen de straatgevels hebben een zekere aaibaarheidsfactor met hun grote, fluwelen tegels in warm terracotta en de ruw bekapte arduinen plinten. De beide straatgevels blijven dan ook behouden.

Tot dit verschil in waardering heeft ook het beschermingsbesluit zijn steentje bijgedragen. Niet het gehele gebouw maar de voorgevels in de Rijkschoolstraat en in de Diestsestraat werden beschermd als monument. De rest van het schoolgebouw erachter werd beschermd als stadsgezicht. Bij de bescherming werd er dus reeds aanleiding gegeven tot een verschillende benadering van delen van dit gebouw. Het is allicht een pragmatische bescherming geweest die bovendien gerealiseerd werd onder het eerder terughoudende beleid van minister Louis Waltniel.

Als je de woorden van de architecten moet geloven *"is het gebouw gered"*. Ze hebben namelijk het onnavolgbare plan opgevat het geheel wederop te bouwen. Waarom echter moet een nieuw gebouw met een geheel andere functie geperst worden in de virtuele structuur van een verdwenen gebouw dat een totaal andere bestemming had. Goed, het functionalistische principe: *"form follows function"* heeft voor heel wat misverstanden gezorgd en in de monumentenzorg wordt gelukkig dikwijls bewezen dat het tegendeel evengoed functioneert en dat oude gebouwen zich toch voor een nieuw gebruik kunnen lenen. Doch eenmaal het gebouw gesloopt is dit toch wel erg onfunctioneel gedacht. Het gaat natuurlijk niet helemaal op om je af te vragen wat Henry van de Velde van zulk project zou hebben gedacht: het is immers niet zijn maar ons ergoed en dat van de generaties na ons. Maar toch heb ik het gevoel dat dit project niet met de geest van het originele gebouw te rijmen valt en dat de aankomende generatie dit nu al verwerpt.

Bekijk je de opbouw van de originele achtergevels: de betonnen draagbalken zijn uit één stuk gegoten aan de betonnen draagvloeren binnen. Het nieuwe gebouw wordt, zoals men dat vandaag doet, met spouwmuren gerealiseerd. De balken worden daarom ontdebeld: een functionele, dragende binnenbalk en een esthetische buiten-

balk in speciale zichtbeton vervaardigd met dezelfde maten in aanzicht als het origineel. De borstweringmuurtjes in massief metselwerk van rode machinale baksteen worden in de nieuwe versie eveneens door een spouw gedeeld in een inwendig spouwblad in snelbouw en een uitwendig spouwblad in rode *"handgevormde"* gevelsteen! Een erg eenvoudige bouwwijze, een betonskelet met invulmetselwerk, met een uiterlijk van *"het is wat het is"* wordt nu een erg gesofistikeerde constructie die er moet uitzien 'ongeveer zoals het vroeger is geweest'. Een functioneel concept wordt gereduceerd tot een optisch effect. Het ontwerp voorziet een uitbreiding voor een cafetaria ten opzichte van het oorspronkelijke gebouw. Deze uitbreiding krijgt een geheel nieuwe, andere structuur en aspect. Een uitbreiding naar de vorm van het

oorspronkelijke gebouw wordt wel als een leugen aangevoeld, afbraak en een wederopbouw van het gehele complex niet.

De monumentenzorg gaat ervan uit dat in de ontmoeting met het historische object onmisbare ervaringen en inzichten mogelijk zijn. Een historisch object dient bewaard te worden opdat deze ontmoetingen ook in de toekomst mogelijk zouden zijn. Dit is het wezen en de reden van de monumentenzorg. Alleen de originele substantie, met alle materiële sporen van de geschiedenis, haar kwetsbaarheid en haar *"unwiederbringlichkeit"* laat de confrontatie toe met het historische document. De historische geloofwaardigheid van het monument zit in zijn *"onvervangbare"* materiele substantie. Afbraak en wederopbouw is naar mijn mening een misverstand qua monu-

mentenzorg. In de monumentenzorg is afbraak en wederopbouw vooral in stads- en dorpsgezichten een vrij gangbare praktijk, waar dringend de nodige vraagtekens moeten worden bijgeplaatst. Wat wordt er bewaard door een 'herbouwd volume' of een meer doorgedreven kopie? *"Zou de monumentenzorg zich inderdaad niet beter bezighouden met de echte monumenten in plaats van afgietsels"* zoals Paul Meurs zich afvroeg naar aanleiding van de reconstructie van de woonwijk *De Kiefhoek* van architect J.J.P. Oud in Rotterdam.

Authenticiteit is voor een monument uit het machinetijdperk even belangrijk als voor de ambachtelijk bewerkte oudere monumenten. Aan de originele substantie zie je hoe primitief de machinale productie toen nog was. Aan het betonskelet, met zijn textuur van grenen bekistingsplanken zie je dat glad bekist stortbeton nog niet was bedacht. De geprefabriceerde betonramen daarentegen zijn wel perfect glad. De machinale baksteen werd als zichtbaar gevelmetselwerk niet geschuwd, terwijl we vandaag een hightech gebouw durven bekleden met handgevormde baksteen. De ijzeren binnenwanden werden met de hand ter plaatse geschilderd en niet zoals vandaag met poedercoating in de fabriek gemoffeld. De grote, platte daken werden hier nog niet in bitumen maar in zink gedekt met rofflatten zoals in de voorgaande eeuw. Ijzeren ramen werden ambachtelijk door een smid in elkaar gezet en waren relatief duurder dan geprefabriceerde betonramen.

Het is aan de originele substantie dat je zag dat dit gebouw reeds van vooroorlogse makelij was. Voor kinderen die de oorlog niet hebben meegemaakt is dit *"onvoorstelbaar"* oud! Kijken naar een monument helpt ons voorstellingsvermogen. Het nieuwe gebouw zal maar één ding duidelijk maken: dat het *"arme"* vooroorlogse monument moest wijken voor de rijkdom en bouwtechniek van de late 20ste eeuw. Het is vergelijkbaar met wat men in vele dorpen en steden kan opmerken: met het grootste gemak worden schamele, oude dorpswoningen en sobere burgerwoningen met oude structuren zonder enige vorm van documentatie gesloopt en vervangen door glitterende nieuwbouw die vooral rijkdom etaleert. In deze rijke tijd is de *"architectura*

minor" de moeilijkste opdracht van de monumentenzorg sinds haar ontstaan.

Het verdienstelijke en moedige van de tentoonstelling, die loop tot 22 juni in het Provinciemuseum Van Humbeek-Piron, is wel dat ze het debat hierover wil openen en dat meningsverschillen niet onder het tapijt worden geveegd, maar mogen worden getoond. Zo merk je op deze tentoonstelling dat vele anderen wel geboeid geraakten door de arme eenvoud van het schoolgebouw zoals het was: er is de ingetogen video-opname van A&B Productie, die aandacht heeft voor vele details van het gebouw. Er is het eindproject van de studenten Robin Engels en Yannic Remmerie, dat van behoud van het gebouw uitgaat. De betonstructuur van het gebouw zouden ze versterken met opgelijmde wapeningsplaten en de achtergevels zouden ze met isolatie en een hedendaagse afwerking een nieuw aspect hebben gegeven. Ook Anne Theresa De Keersmaker en cineast Thierry De Mey vielen voor de charmes van het werk van Henry van de Velde en realiseerden een schitterende verfilming van *Rosas danst Rosas* in het leegstaande gebouw. De ritmische structuur en de sjofele sfeer van het gebouw passen wonderwel bij de sobere dansers en hun repetitieve bewegingen, een ideale biotoop. Het is een mooie hommage aan het werk van Van de Velde. De film heeft dan ook een prijs gewonnen... als dansfilm. Naar mijn gevoel is het een begrafenisplechtigheid, een waardig afscheid.

Recent meende voormalig Antwerps gouverneur Andries Kinsbergen dat we omzichtig moeten omspringen met *"tastbare geheugensteuntjes"* als het schoolgebouw van architect Eduard Van Steenberghe voor het Koninklijk Atheneum van Deurne en stelde: *"Dit gebouw heeft de oorlog overleefd. Dan moet het ook de vrede kunnen overleven"*.

Het R.I.T.O.-gebouw van Henry Van de Velde heeft de oorlog overleefd, maar werd in vredetijd *"doodgeknuffeld"*.

Anne Malliet

NIEUWE BROCHURE OVER DE RESTAURATIEPREMIE

Het besluit van de Vlaamse regering van 5 april 1995 houdende vaststelling van het premiestelsel voor restauratiewerken aan beschermde monumenten had reeds de onderwijsgebouwen, voordien uitgesloten, in het stelsel opgenomen.

Toen met ingang van 1 januari 1996 de Investeringsdienst voor de Vlaamse Autonome Hogescholen (IVAH) werd opgericht, moest het besluit van 5 april 1995 worden aangepast om de autonome hogescholen op gelijke voet te plaatsen voor de toepassing van het premiestelsel voor restauratiewerken aan onderwijsgebouwen. Bij besluit van de Vlaamse regering van 15 oktober 1996 werd deze noodzakelijke aanpassing doorgevoerd. Alhoewel het besluit van de Vlaamse regering van 5 april 1995 inmiddels zijn doelmatigheid heeft bewezen, had de praktijk ook uitgewezen dat nog enkele andere aanpassingen noodzakelijk waren.

Het betreft echter slechts enkele verduidelijkingen en kleinere wijzigingen die een technische verfijning beogen, maar het systeem als zodanig ongemoeid laten.

Hoe dan ook, de aanpassingen die de jongste jaren werden doorgevoerd maakten het meer dan noodzakelijk om een nieuwe brochure te verspreiden over de restauratiepremie. De brochure *"De Restauratiepremie - Restauratie, Redding voor Monumenten in Nood"* komt zopas van de pers.

Deze brochure bevat een synthetisch overzicht van de huidige regelgeving vond restauratie en toont u de kortste en meest efficiënte weg om een restauratiepremie aan te vragen.

Ze kan verkregen worden bij de Afdeling Monumenten en Landschappen - Pers & Voorlichting - Zandstraat 3 te 1000 Brussel. ☎ 02/209.27.37 - Fax. 02.209.27.05

M&L CITAAT

“L’architecture est un art créateur qui jouit de la prééminence sur tous les arts libéraux qu’elle associe à ses besoins.

uit: J.F. Blondel, L’homme du monde éclairé par les arts, Amsterdam, 1774.

Heist-op-den-Berg,
hoek Warande-
straat - Konings-
baan: Mariakapel
(foto O. Pauwels)

klimaat, zeden en gewoonten ...) bepaalt het plan: vandaar de uitgebreide aandacht die Helleputte in de colleges *"burgerlijke en kerkelijke architectuur"* besteedt aan de analyse van verschillende, courante eigentijdse gebouwentypes. *"La solidité de l'édifice doit être raisonnée"*: de architect moet daarom beschikken over een grondige kennis van materiaal- en bouwtechnische aspecten die hij in een wetenschappelijk-theoretische en praktische opleiding - een ingenieursopleiding - moet weten te verwerven. De stabiliteit van het gebouw moet echter *"niet alleen bestaan, maar het is ook noodzakelijk dat ze uiterlijk zichtbaar is (...), dat de verschillende onderdelen van het gebouw constructief zijn (...)"*. De *"constructieve onderdelen"* van het gebouw kunnen deze *"indruk"* van stabiliteit, van stevigheid realiseren indien de vormgeving *"rationeel"* is, dit wil zeggen *"(...) que l'on doit pouvoir se rendre compte de la raison pour laquelle on a adopté telle forme plutôt qu'une autre, et que la forme ne peut jamais être en contradiction avec la raison (...). Ce sont les éléments de la construction mis en évidence qui font toute sa beauté (...)"*. Functie en constructie zijn uiteindelijk beslissend voor de vorm: *"Il faut que la physionomie de la façade ne soit que le résultat de la disposition intérieure de l'édifice (c'est une grande et grave erreur que de faire résulter le plan de la façade) et du système de construction adopté (...)"*. Als reactie tegen de *"leugen"* van de eigentijdse architectuur (*"les architectes modernes mentent ..."*, schrijft hij) is Helleputte geneigd een heel rigoureuze houding aan te nemen ten opzichte van het gebruik van *"decoratieve"* elementen: *"L'on doit rejeter d'un édifice tout ce qui n'est pas nécessaire à la construction proprement dite, à la structure (...)"*. Maar decoratie - of toegevoegde vorm - is ook niet helemaal overbodig, immers ... *"il ne faut pas confondre la splendeur du vrai avec la mise à nu du réel car le réel peut être laid (...). Il faut prendre le mot vrai dans son sens philosophique"*. Uiteindelijk stelt hij een gradatie op van vormelijke en decoratieve elementen met afnemende functionele of constructieve noodzakelijkheid of rationaliteit, die uiteindelijk een heel genuanceerde, subtiële vormdifferentiatie toelaten:

1. *"éléments nécessaires de la construction"*
2. *"éléments utiles de la construction"*
3. *"éléments qui sans être nécessaires ou utiles mettent en évidence le système de la construction"*
4. *"éléments nécessaires ou utiles à l'édifice considéré par rapport à sa destination ou à un caractère, et non à la construction"*
5. *"éléments simplement décoratifs qui n'ont d'autre but que de plaire aux yeux"*.

Helleputte illustreert deze classificatie met het voorbeeld van een kerkgebouw: de specifieke eisen en het karakter van het gebouw vereisen, naast *"constructieve vormen"* (type 1, 2 en 3) ook decoratieve elementen met een *"symbolische"* functie (type 4), die de (liturgische) functie verduidelijken, zichtbaar maken. De laatste categorie (type 5) is in dit geval ongeschikt: *"Elle n'a en effet aucun sens"*. Algemeen, voor ieder architectuurprogramma geldt de stelregel *"que jamais, dans aucun cas, sous aucun prétexte les éléments décoratifs ne peuvent être en opposition avec la construction, ou avec la caractère ou avec la destination de l'édifice"*. Het rationalisme van Viollet-le-Duc en, in het algemeen, de Franse traditie van het rationalisme sinds het midden van de 18de eeuw, is duidelijk de theoretische referentie van de architectuuropvattingen van architect en ingenieur Joris Helleputte.

In het vervolg van de uiteenzetting relateert Helleputte de architectuur, in haar historische ontwikkeling van de klassieke oudheid tot de hedendaagse tijden, aan deze *"principes d'architecture"*. Het eigenlijke college *"histoire raisonnée de l'architecture"* beschrijft in detail de belangrijkste constructieve en vormelijke karakteristieken van de merkwaardigste monumenten uit iedere periode, met als van-

zelfsprekend nadruk op de “christelijke architectuur” sinds de vroeg-christelijke periode. Hij wijst er anderzijds met nadruk op dat hij zich in deze geschiedschrijving van de architectuur (voorlopig?) niet kan beperken tot de beschrijving en de analyse van de gotiek, immers “(...) nous n’en sommes pas (encore) arrivés à bâtir exclusivement en style ogival, celui-ci ne fait que naître, nous ne sommes qu’à l’aurore de la renaissance chrétienne (...)”.

Uiteindelijk kiest Helleputte in de architectuurpraktijk toch voor de gotiek, in haar neogotische variatie of interpretatie. Anders dan bij Viollet-le-Duc kan voor Helleputte van een eclectische benadering - een beredeneerde selectie van rationele elementen uit verschillende historische architectuurtalen - geen sprake zijn: de religieus-ideologische voorkeur voor de middeleeuwen beperkt de keuze tenslotte tot de middeleeuwse, gotische bouwkunst, overigens ook voor Viollet-le-Duc voorlopig de meest rationele van alle voor de 19de-eeuwse ontwerper beschikbare architecturen.

Rationele elementen blijven echter, zoals ook bij Augustus W.N. Pugin (die overigens uitvoerig door Helleputte wordt geciteerd), even belangrijk als religieus-ideologische. De gotiek is voor Helleputte nog steeds de meest rationele bouwstijl want “(...) in overeenstemming met ons karakter, onze gewoonten en zeden, ons klimaat, met de materialen waarover wij beschikken, en aansluitend bij een eeuwenoude traditie die door de Renaissance werd onderbroken”. In een lezing voor de *Société d’art et d’histoire* in Luik in 1886 gebruikt Helleputte tenslotte het ultieme rationele argument: de gotische bouwstijl is voor de eigentijdse architectuur de meest economische. In verband met deze verantwoording van de exclusieve keuze voor het gotische voorbeeld zou men betreffende Joris Helleputte kunnen stellen wat de Engelse architectuurhistoricus David Watkin schreef in verband met zijn voorbeeld (en dat van de katholieke neogotische beweging rond Bethune en de Sint-Lucasscholen) Augustus W.N. Pugin: “*Poussé par une passion du gothique, il sautait à pieds joints sur n’importe quel argument qui pouvait justifier sa renaissance*”. In zijn apologie van de gotiek gebruikt Joris Helleputte, zoals Augustus W.N. Pugin, naast elkaar “(...) les arguments de nécessité technologique et fonctionnelle et ceux de vérité religieuse”. De laatste domineren uiteindelijk in Helleputtes discours, omdat met name, ook in de architectuur, tenslotte de politieke doelstellingen primeren: “*Vous reconnaîtrez qu’il est de toute nécessité d’étudier les chefs-d’œuvre du moyen-âge, de renouveler les traditions des siècles chrétiens, que l’architec-*

ture doit se retremper aux sources vivifiantes que le christianisme a fait jaillir du paganisme et de la barbarie, et que l’avenir de l’art est à ce prix (...). A ce point de vue l’étude de l’architecture ogivale nous apparaît comme un moyen puissant que Dieu met à notre disposition pour ramener dans notre société si éloignée du catholicisme, les mœurs chrétiens d’autrefois: la propagation des arts chrétiens doit amener nécessairement une propagation de la foi catholique elle-même qui les a enfantés (...)”.

ONTWERPEN EN BOUWEN

Als hoogleraar in de architectuur aan de Leuvense universiteit werd Joris Helleputte als vanzelfsprekend door de universitaire overheid aangesproken voor het ontwerpen en bouwen van universitaire gebouwen. Het anatomisch theater in de Minder-

Gras-Avernas, rue
V. Gilles 1: landhuis
Wauthier met
schooltje (foto
O. Pauwels)

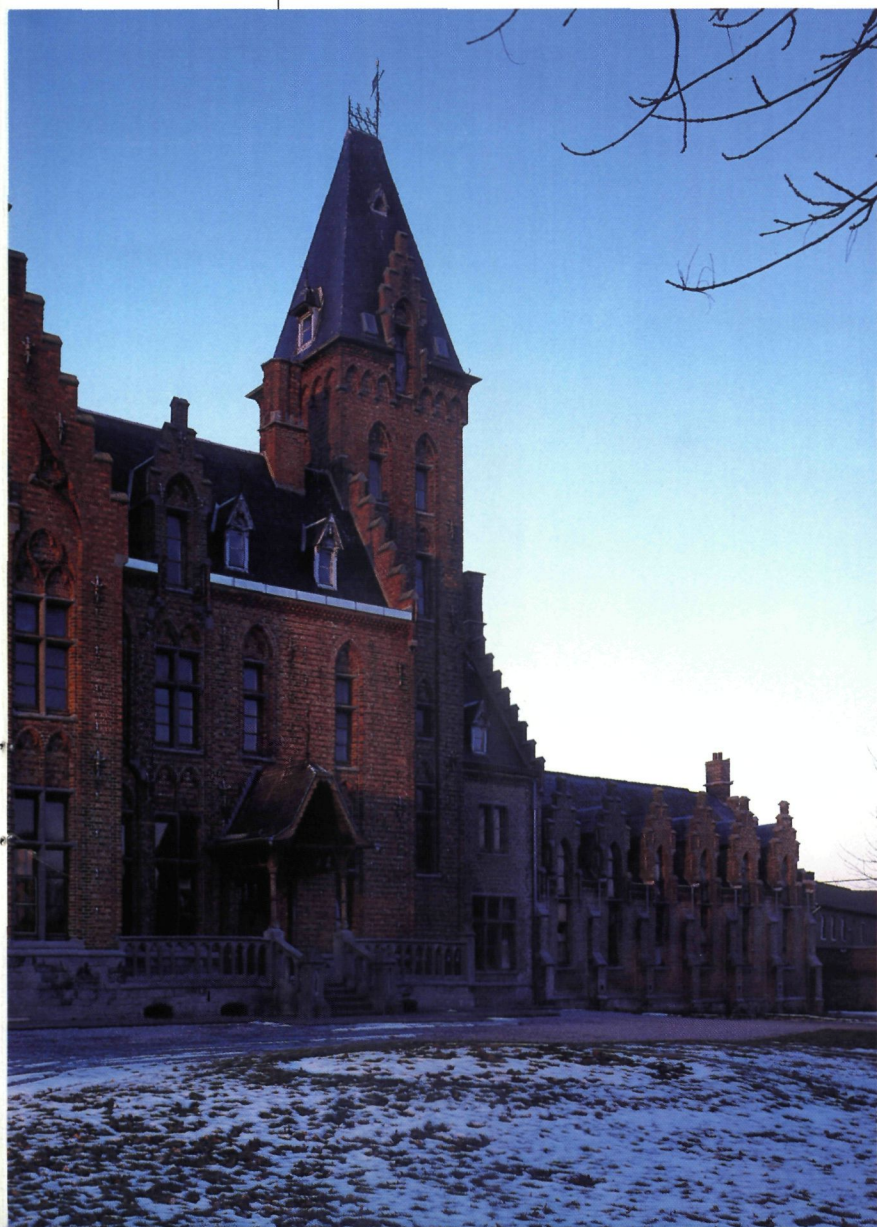

broedersstraat, voltooid in 1877, was zijn eerste universitaire opdracht. Er werd reeds melding gemaakt van het Justus-Lipsiuscollege (1877-1878, wat de eerste bouwfase betreft naar ontwerp van Helleputte) in dezelfde straat en verder realiseerde Joris Helleputte voor de universiteit, meer bepaald in opdracht van professor (en later kardinaal) Désiré Mercier, het complex van het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (1892-1893) en het Leo XIII-college (1892), een residentie voor priesters-studenten aan de universiteit. In Leuven bouwde hij verder, als grotere ensembles de kerk van de paters Conventuelen (1885-1887), het (nu verdwenen) huis voor de Gilde van Ambachten en Neringen (1887), het - eveneens, grotendeels verdwenen - Placet-instituut voor de Broeders van de Christelijke Scholen (1887-1889), het Sint-Pieterscollege (1892), en in Heverlee het Heilig Hart-instituut (1894).

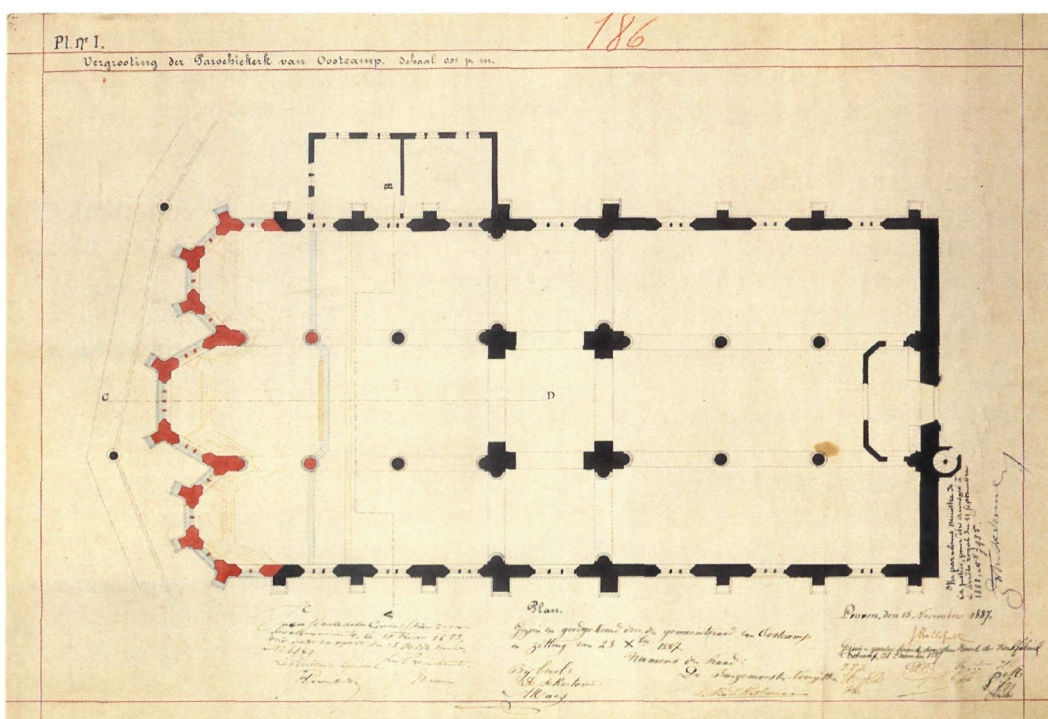
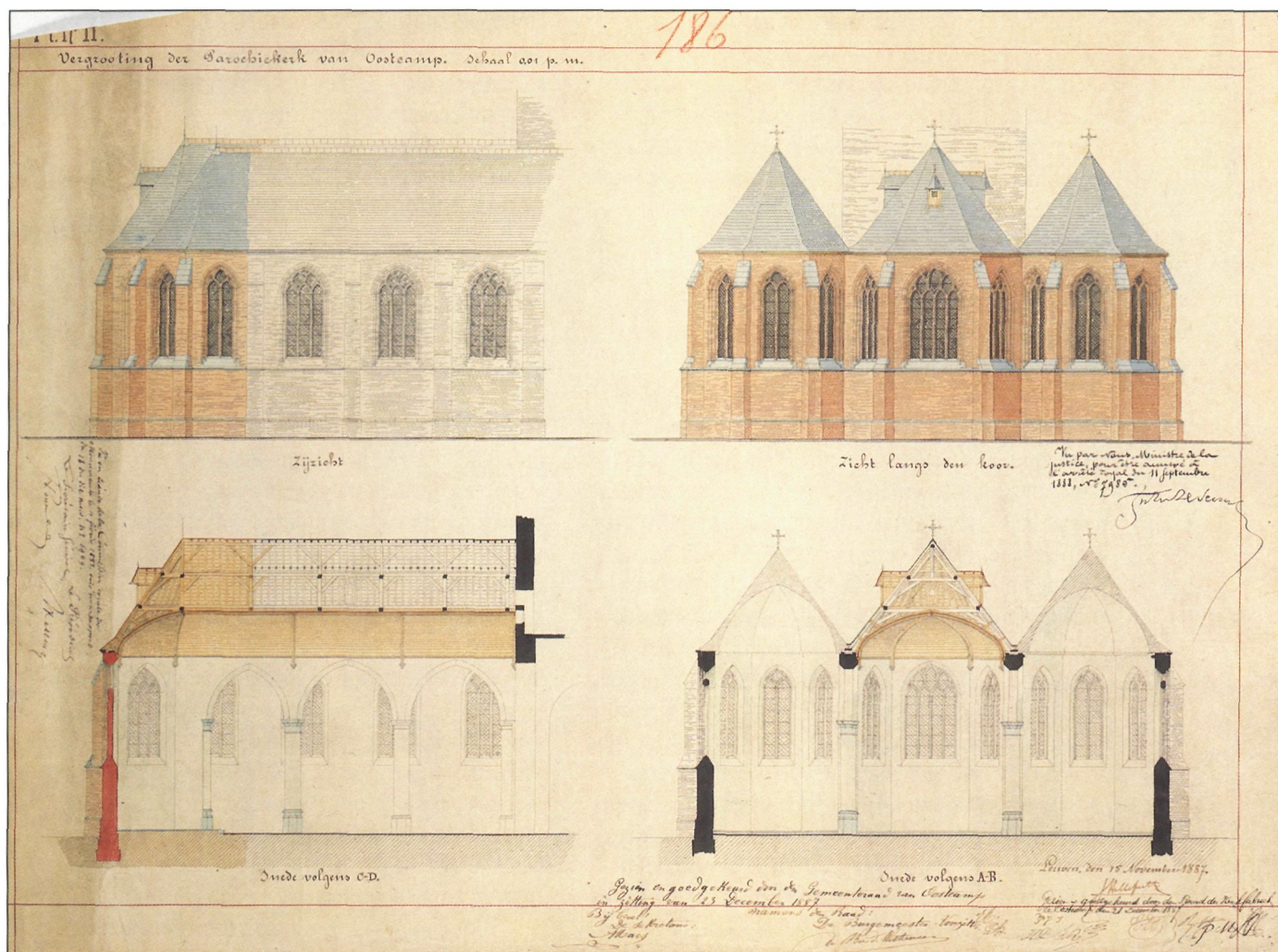
Zijn landelijke bekendheid in het ultramontaans-katholieke milieu bezorgde hem uiteraard ook belangrijke opdrachten buiten Leuven: de Juliana-kapel in Sint-Joost-ten-Node (1884-1886), ongetwijfeld het beste bewaarde en misschien wel het meest volledige werk van Joris Helleputte (overigens beschermd als monument), het nu verdwenen Sint-Lodewijkscollege in Brugge (1886), de kapel van het Institut des Religieuses du Sacré-Cœur te Bois-l'Evêque (bij Luik) (1888-1892). Zijn uitgesproken politieke profiel bezorgde hem ook, in het kader van de schoolstrijd, vanaf 1879, een reeks opdrachten voor katholieke scholen: Rotselaar (1879), Kuntich (18..), Monceau-sur-Sambre (1879), Leuven (18..), Eigenbilzen (1884). Hij had tenslotte ook een aantal katholieke opdrachtgevers voor woningen: stads-woningen zoals de drie woningen in opdracht van zijn universitaire collega prof. André Dumont in Antwerpen, en verder in Leuven, Gent, ... en riante landhuizen in Argenteau, Cras-Avernas, Beloeil...

Joris Helleputte was ook werkzaam op het vlak van de monumentenzorg, voornamelijk wat kerkelijke architectuur betreft: van uitbreidingen van bestaande kerken (zoals in Zolder en Schaffen) tot eigenlijke 'restauraties', heel duidelijk in de 'voltooiende' en 'verbeterende' zin die Viollet-le-Duc eraan gaf, met 'stijleenheid' als belangrijke doelstelling. Heel interessante voorbeelden zijn de restauratie van het 14de-eeuwse, gotische zogenaamde Betlehemporthaal in Hoei (1887-1890), in samenwerking met Clément Léonard, en de restauratie van koor en koorkapellen van de Sint-Pieterskerk in Leuven (1884-1889), deels verder uitgewerkt en uitgevoerd tijdens de restauratiecampagne onder leiding van Pieter Langerock, vanaf 1890. Heel verwant met Viollet-le-Duc is het ontwerp van een vrijstaande sacristie voor de Sint-Pieterskerk in Leuven in een virtueuze, rijke neogotische vormtaal. Verder was Helleputte ook betrokken bij restauratiecampagnes van het Arenbergkasteel in Heverlee (1884-1887), van de Sint-Hubertus-basiliek in Saint-Hubert (1887) en van de Volkszaal van het stadhuis in Oudenaarde (1891). Overigens was Joris Helleputte sinds 1885 lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarvan hij in 1895 ook eerste ondervoorzitter werd.

Strikt vormelijk is Helleputtes architectuur - ongeacht schaal of type van gebouw - sterk verwant met deze van Jean-Baptiste Bethune, in belangrijke mate geïnspireerd door de laat-middeleeuwse, Brugse baksteengotiek: vandaar de aanwezigheid van soms rijkelijke tracteringen in baksteenmetselwerk, in blindnissen boven of tussen deur- en raamopeningen,

1	2
	3

- 1 Oostkamp: Sint-Pietersbandenkerk. Achthoekige romaanse kruisingstoren, einde 12de eeuw - herbouwd 1901. Uitbreiding van het koor en restauratie (foto O. Pauwels)
- 2 Oostkamp, Sint-Pieterbandenkerk. Ontwerp voor de uitbreiding van het koor, opstanden en doorsneden, Joris Helleputte, 15 november 1887 (Afdeling Monumenten en Landschappen, Plannenarchief KCML)
- 3 Oostkamp, Sint-Pieterbandenkerk. Ontwerp voor de uitbreiding van het koor, grondplan, Joris Helleputte, 15 november 1887 (Afdeling Monumenten en Landschappen, Plannenarchief KCML)

en het vrij algemeen gebruik van de zogenaamde "*Brugse travee*", die zelfs bescheiden gebouwen een sterk verticaliserend karakter geven, nog versterkt door de geleding van de gevels met steunberen. De gebouwen in hun geheel zijn een soms grillige combinatie van verschillende volumes - die de interne, functionele structuur duidelijk maken - met trapgevels en spitse daken met dakkapellen en soms een echt landschap van dikwijls heel opvallend vorm gegeven schouwpartijen. Duidelijk geprononceerde traptorens versterken dit middeleeuwse karakter, zelfs bij bescheiden woningen.

Het architecturale vocabularium van Joris Helleputte is uiteindelijk vrij beperkt, alsof hij de rijke gotische vormtaal heeft willen uitzuiveren, reduceren tot het strikt noodzakelijke, tot wat rationeel (constructief en functioneel) verantwoord is. Die economie van de middelen manifesteert zich ook in het materiaalgebruik: baksteen (soms polychroom) en slechts voor zover het constructief noodzakelijk is, natuursteen (voor lateien, afzaten van steunberen, hoekkettingen, deur- en raamomlijstingen, afdekking van trapgevels ...), waarbij overigens ook nog zorgvuldig rekening wordt gehouden met de specifieke constructieve kwaliteiten van de gebruikte natuursteen (kalkzandsteen, blauwe hardsteen ...). Slechts heel uitzonderlijk - zoals in een van de drie woningen Dumont in Antwerpen - wordt de gevel helemaal in natuursteen uitgevoerd, in dit geval met een vormen-taal die eerder ontleend is aan de 15de-eeuwse Brabantse laat-gotiek. Het houten schrijnwerk is uitermate verzorgd gedetailleerd en getuigt van een grote ambachtelijkheid van ontwerper en uitvoerders. Dat geldt ook voor het raam- en deurbeslag en voor smeedijzeren elementen zoals nokkammen, balustrades, enz.

Ook voor de interieurafwerking kon Helleputte beroep doen op goed vakmanschap van hoge ambachtelijke kwaliteit, onder andere voor houten lambriseringen en binnendeuren, al of niet figuratieve muur- en plafondbeschilderingen, (spaarzaam) constructief of architecturaal beeldhouwwerk in steen of hout, smeedijzeren elementen... In veel gevallen ontwierp Helleputte ook het neogotische meubilair, zowel voor burgerlijke als kerkelijke interieurs. Voor kerken werden glasramen, muurschilderingen en beelden, onder andere voor altaren, ontworpen en gemaakt door de beste ateliers uit de Sint-Lucasomgeving (Blanchaert, Bressers, Casier, Helbig, Ladon, Osterrath, Tassin, Verhaegen, Wilmotte, ...) of, wat Leuven betreft, van meesters van de Gilde van Ambachten en Neringen (de ateliers Algoet, Roemaet, Van Uytvanck ...). Het levert uiteindelijk een heel herkenbare architectuur op waar

Helleputte blijft aan vasthouden en die ook door zijn leerlingen, medewerkers en opvolgers in het Leuvense atelier wordt in stand gehouden wanneer hijzelf de architectuurpraktijk verlaat.

TRADITIE EN MODERNITEIT, VAKMAN-SCHAP EN IDEOLOGIE

Eenmaal de exclusieve, religieus-ideologisch gefundeerde keuze voor het gotische voorbeeld gemaakt, lijkt Joris Helleputte in de praktijk van het ontwerpen en bouwen, aan de tekentafel en op de bouw-werf, een perfecte rationalist. Constructieve en functionele overwegingen leiden de rationele ontwikkeling van het vormconcept, zowel wat de vorm van het gebouw in zijn geheel betreft als in zijn materiaalgebruik, constructief concept als vormelijke detaillering. Het gotische voorbeeld is alles behalve een belemmering voor de ontwerper, eerder een stimulans om, binnen de veilige grenzen van meer bepaald de traditionele, constructieve concepten van de gotische bouwkunst, vernuftige en correcte oplossingen te ontwikkelen voor bouwprogramma's die typologisch - met uitzondering van de kerken - nogal kunnen afwijken van de middeleeuwse voorbeelden. Het gaat tenslotte om 19de-eeuwse ziekenhuizen, landhuizen, stadswoningen, scholen ... die aan de functionele eisen van de 19de-eeuwse gebruiker moeten kunnen voldoen. Dat geldt in het bijzonder ook voor de uitrusting van de gebouwen, een aspect dat Helleputte als ingenieur uiteraard goed beheerste.

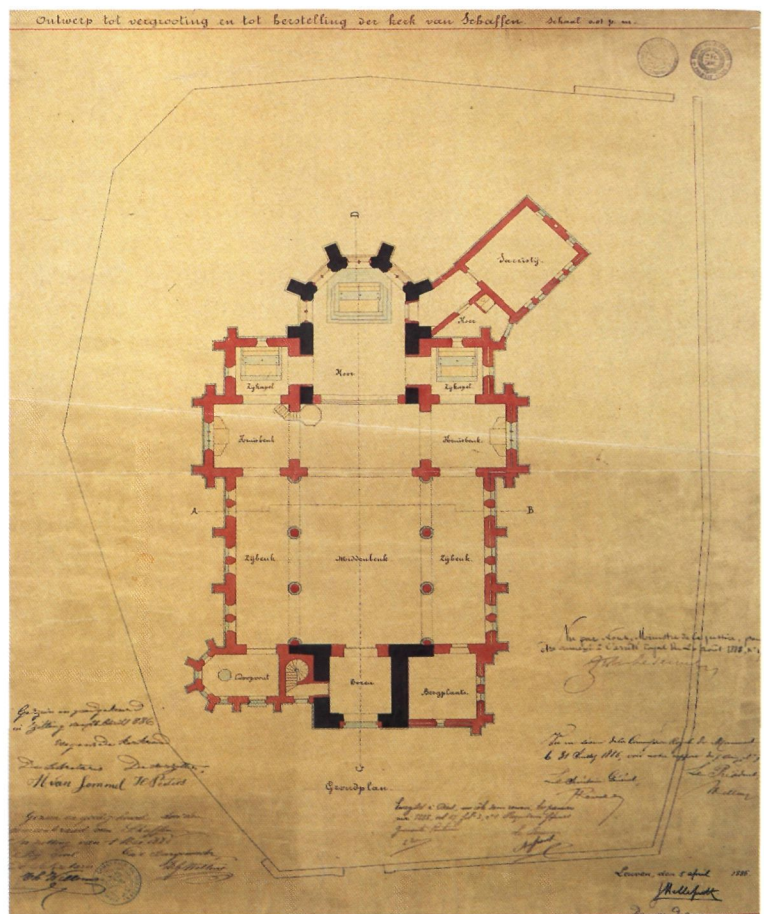
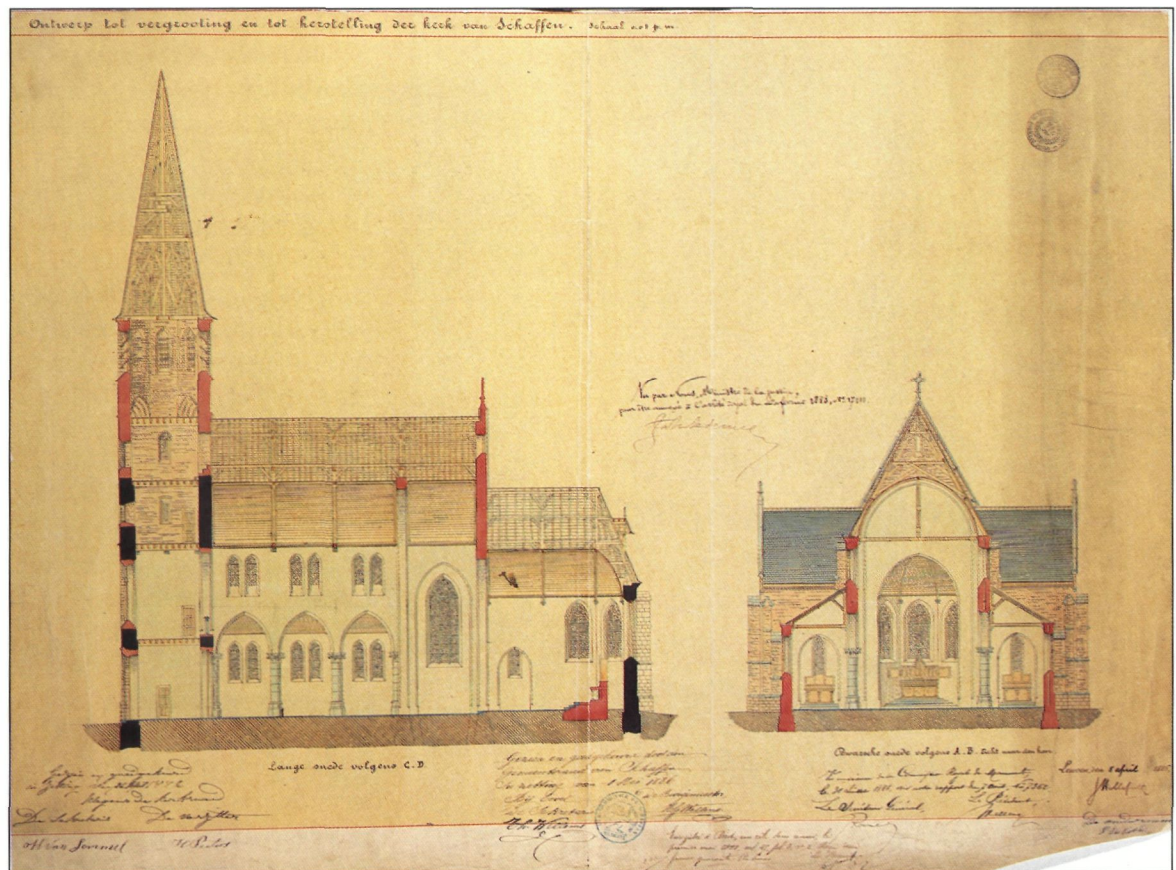
Wat materialen en constructieve technieken betreft beheerst Joris Helleputte het traditionele materiaalgebruik en de ambachtelijke constructietechnieken perfect. Hij had zich immers ook ingezet voor een herwaardering van het traditionele ambacht, tegen de moderne, industriële productiewijzen, gebruik makend van nieuw ontwikkelde bouwmaterialen: het reeds genoemde Justus-Lipsiuscollege in Leuven en de eruit ontstane Gilde van Ambachten en Neringen is hiervan een sprekende uitdrukking. En er is uiteraard het inspirerende voorbeeld van Bethune en het ambachtelijke Sint-Lucasonderwijs. Maar ook op dit vlak van materialen en technieken blijft Joris Helleputte uiteindelijk een ingenieur van zijn tijd, ongetwijfeld minder traditionalistisch dan Jean-Baptiste Bethune en de eerste generatie van erg ambachtelijk opgeleide Sint-Lucas-architecten. De bakstenen zijn bij Helleputte 19de-eeuwse, dikwijls machinaal, industrieel in heel grote hoeveelheden geproduceerde bakstenen. Vloertegels worden, ook in nog middeleeuwse, kleine formaten, industrieel geproduceerd, in Welkenraedt bijvoorbeeld. Voor grote gebouwen

1

2

3

- 1 Schaffen, Sint-Hubertuskerk. *Ontwerp tot vergroting en tot herstelling, doorsneden*, Joris Helleputte, 5 april 1886 (Afdeling Monumenten en Landschapen, Plannenarchief KCML)
- 2 Schaffen, Sint-Hubertuskerk (gotisch koor 15de eeuw, westertoren ca 1600, 19de-eeuwse bovenverdieping). Driebeukig schip, transept en zijkapellen, 1887 (foto O. Pauwels)
- 3 Schaffen, Sint-Hubertuskerk. *Ontwerp tot vergroting en tot herstelling, grondplan*, Joris Helleputte, 5 april 1886 (Afdeling Monumenten en Landschapen, Plannenarchief KCML)

Zolder, Sint-Vincetiuskerk, 14de-16de eeuw. Uitbreiding (twee neogotische zijbeuken) en restauratie van de kerk, 1890-1892 (foto O. Pauwels)

worden ramen en deuren in serie geproduceerd, geprefabriceerd als het ware, zij het met behoud van de ambachtelijke kwaliteit. En tenslotte maakt hij in toenemende mate gebruik van wat de modernste, eigentijdse bouwtechnologie ter beschikking stelt: geavanceerde ijzer- en staalconstructies, aanvankelijk niet zichtbaar in een eigen vorm, maar uiteindelijk toch wel: het meest frappante voorbeeld is ongetwijfeld de Sint-Franciscus-van-Sales-kerk in Luik uit 1890, een ijzer- en staalconstructie (de kerk werd

mede gefinancierd door de firma Cockerill ...) die de architectuur als het ware in een eigen, nieuwsoortige vorm dwingt en zelfs Joris Helleputte voorzichtig doet afwijken van het neogotische canon.

Het slaat nergens op in dit 'nieuwe' werk van Joris Helleputte de aankondiging van de art nouveau - van Victor Horta bijvoorbeeld, vijf jaar later - te willen zien. Dat is immers een heel ander verhaal, zeker politiek-maatschappelijk en juist daardoor ook in strikt architecturale zin, ook al vertrekken ze beide van hetzelfde zogenaamde 'neogotische rationalisme' van Viollet-le-Duc. De art nouveau heeft te maken met het absoluut willen aanvaarden, op alle vlakken van het maatschappelijke leven, van de onvermijdelijke moderniteit van de 19de en vroege 20ste eeuw, een bewuste aanvaarding waarvan ze een architecturale vertaling wil zijn. Dat was overigens ook de ambitie van Viollet-le-Duc geweest, een kwarteeuw eerder. De neogotische architectuur, zoals deze van Joris Helleputte, zelfs in haar meest ongewone vorm (zoals in Luik), blijkt vanuit ideologische overwegingen met die moderniteit niet echt overweg te kunnen, ze zelfs te willen verdringen of ze althans achter een beschermende middeleeuwse sluier te willen verbergen, zij het op een hoogst ingenuwe wijze ... Augustus W.N. Pugin blijft in die zin, eerder dan Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, de werkelijke leermeester - langs Jean-Baptiste Bethune en de Sint-Lucasscholen om - van Joris Helleputte.

Luc Verpoest is hoofddocent architectuur-geschiedenis en monumentenzorg aan het Departement Architectuur, het Departement Kunstwetenschap en het R. Lemaire Centre for Conservation van de K.U.Leuven

EEN MANIER VAN LEVEN, EEN MANIER VAN BOUWEN HET EIGEN WOONHUIS VAN LEON STYNEN

WILLEM VAN ZADELHOFF

De traphal op de
begane grond
(foto O. Pauwels)

"En bij ons afscheid hebben wij aan deze befaamde architect en bestuurder nog de vraag gesteld aan welke scheppingsdaad, op het gebied van architectuur, hij het meeste genoeg had beleefd. En het antwoord kwam eerder onverwacht: Aan een klein huisje dat ik voor mijzelf heb gebouwd, zo een heel klein ding...."

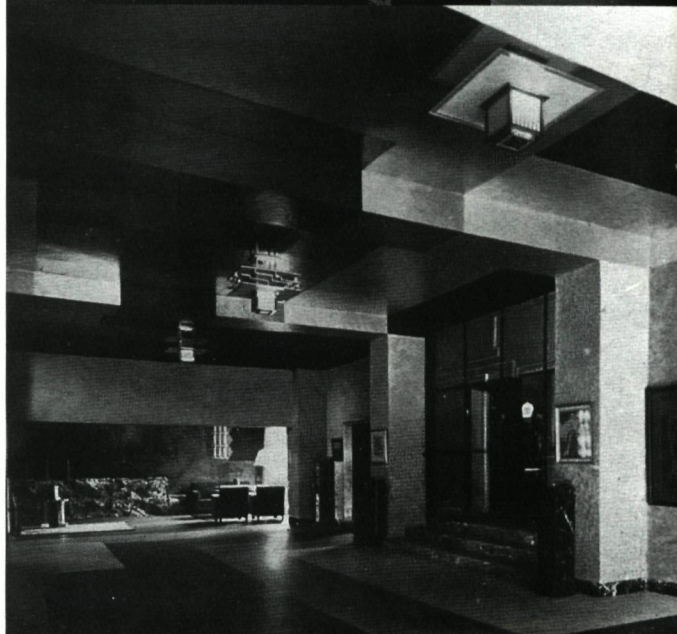
Zoals bij vele architecten zijn ook in de loopbaan van de Antwerpse architect Leon Stynen (1899-1990) de compromissen en teleurstellingen talrijk. Bontridder schetst in zijn monografie *Léon Stynen, Gevecht met de rede* het beeld van een miskend artiest. Wellicht is dit een wat al te romantische visie op Stynens loopbaan. Maar feit is dat opdrachtgevers vaak nog niet toe zijn

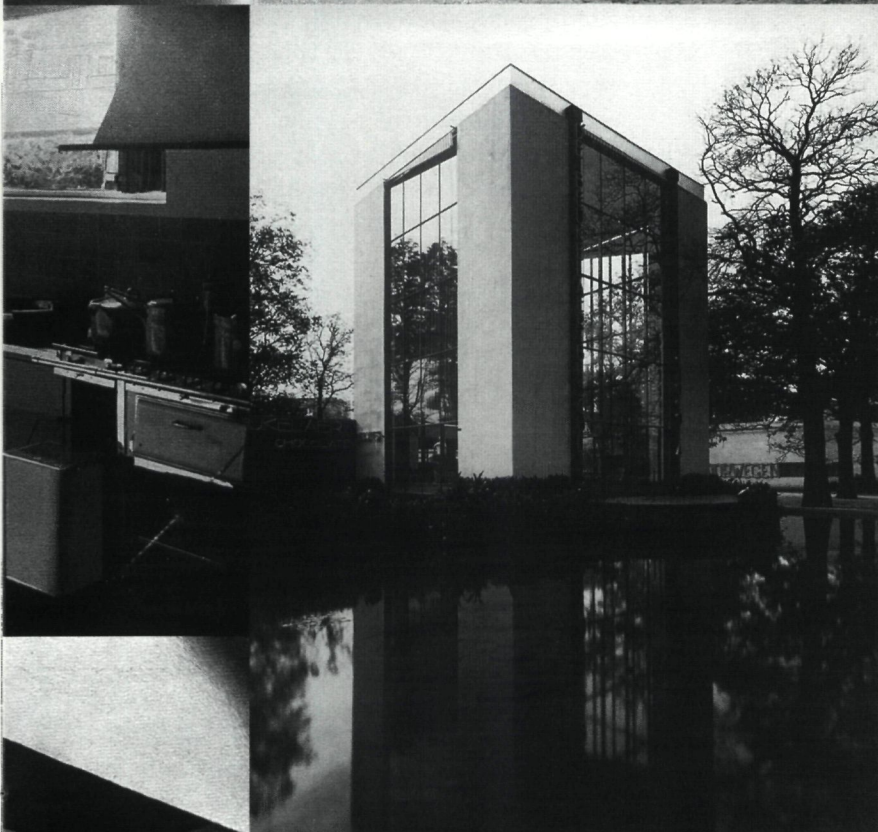
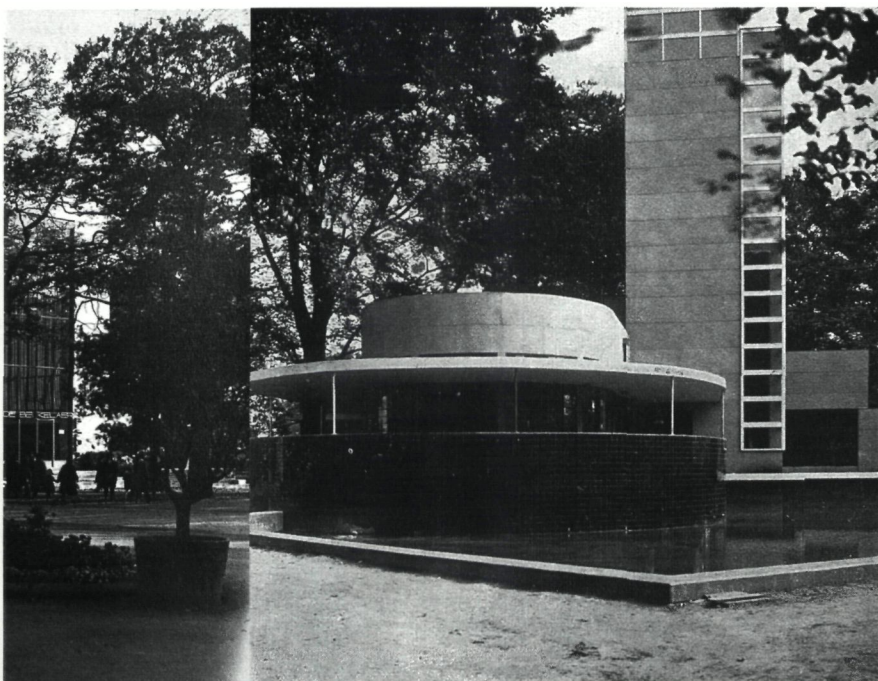
aan de nieuwe inzichten die de architect in zijn ontwerpen probeert uit te drukken. Men opteert vaak al te snel voor het reeds bekende en aanvaarde. Het bouwen van een eigen woonhuis biedt dan ook vaak de enige mogelijkheid voor een architect om gestalte te geven aan zijn eigen opvattingen. Dat ook hier compromissen gesloten moeten worden, is duidelijk. Financiële mogelijkheden en bouwverordeningen zijn nu eenmaal gegevens die niet uitgevlakt kunnen worden.

Stynen realiseerde twee woonhuizen voor zichzelf. In 1933 bouwde hij een huis aan de toenmalige Kolonielaan (3) te Antwerpen. Het was gelegen op het terrein waar enkele jaren eerder de Wereldtentoonstelling van 1930 had plaatsgevonden en bood onderdak aan zijn gezin en zijn architectenpraktijk. Begin jaren '60 bouwde hij in Bogliaco aan het Gardameer nog het huis *Tre Cipressi*. Hier bracht hij zijn vakanties door en hoopte zich er te zijner tijd volledig terug te trekken. Uiteindelijk overleed Léon Stynen in 1990 te Antwerpen. Op 6 maart 1996 kochten wij het huis aan de inmiddels tot Camille Huysmanslaan omgedoopte Kolonielaan van zijn weduwe. Daarna volgde een enkele maanden durende renovatie. De Antwerpse architect Jan Meersman was verantwoordelijk voor de supervisie.

DE WERELDTENTOONSTELLING

Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van België organiseert Antwerpen in 1930 de Wereldtentoonstelling: *Exposition Internationale Coloniale, Maritime et d'Art Flamand*. Deze vindt plaats op een terrein gelegen tussen de Jan Van Rijswijcklaan, de Jan De Voslei en de Singelgracht. De Wereldtentoonstelling heeft een belangrijke invloed op de

1	4
2	5
3	6

1 De paviljoenen van de *Dekorative Kunsten* en *De Beukelaer*, naar ontwerp van Leon Stynen, op de Wereldtentoonstelling van 1930 (uit *Antwerpen 1930, Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart en Vlaamsche Kunst, Reeks zichten* verzameld door J. Smolderen, Hoofdbouwkundige, Bibliotheek Monumenten en Landschappen)

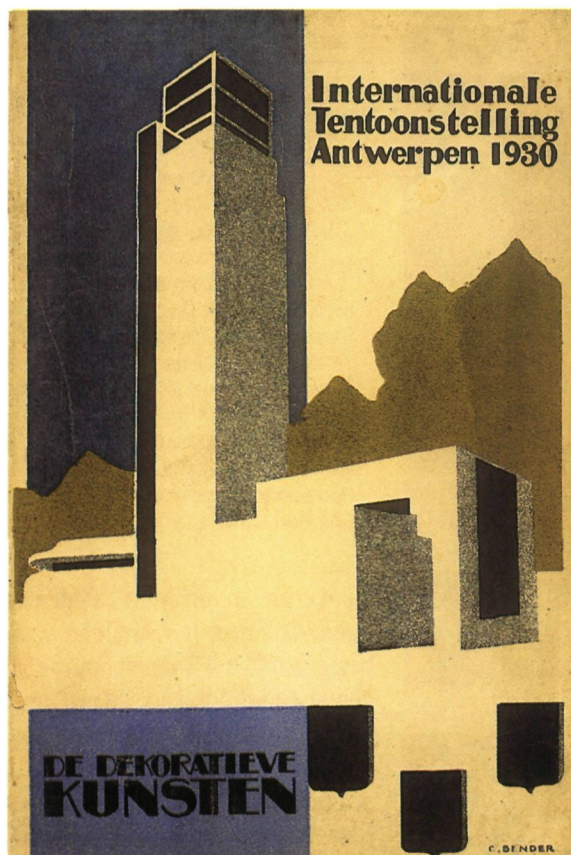
2-3-6 Het paviljoen van de *Dekorative Kunsten*, interieurgezichten: de ontvangthal, de loggia van de ontvangthal en de keuken (uit *Internationale Tentoonstelling Antwerpen 1930, De Dekorative Kunsten, Officiële Catalogus, Bibliotheek Monumenten en Landschappen*)

4 Het paviljoen van de *Dekorative Kunsten* naar ontwerp van Léon Stynen op de Wereldtentoonstelling van 1930 (uit *Internationale Tentoonstelling Antwerpen 1930, De Dekorative Kunsten, Officiële Catalogus, Bibliotheek Monumenten en Landschappen*)

5 Het paviljoen van de firma *De Beukelaer*, naar ontwerp van Léon Stynen, op de Wereldtentoonstelling van 1930 (uit *Antwerpen 1930, Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart en Vlaamsche Kunst, Reeks zichten* verzameld door J. Smolderen, Hoofdbouwkundige, Bibliotheek Monumenten en Landschappen)

Antwerpse architectuur van de daaropvolgende jaren. Architect Jos Smolderen, die tegelijkertijd bezig is met het Torengedouw aan de Meirbrug, is verantwoordelijk voor de aanlegplannen van het tentoonstellingsterrein. Zelf ontwerpt hij het Belgisch paviljoen en een paviljoen voor de retrospectieve van religieuze kunst (de huidige Christus Koningkerk). Stadsbouwmeester Emiel Van Averbek, eveneens betrokken bij de bouw van het Torengedouw, is verantwoordelijk voor het paviljoen waar de tentoonstelling van oud-Vlaamse kunst gehouden wordt (tot op heden in gebruik als Stedelijke Normalschool, Pestalozzistraat). De 30-jarige Léon Stynen wordt door de K.M.B.A. (4) uitgekozen om het paviljoen van de *Dekorative Kunsten* te ontwerpen. Het is niet het enige ontwerp dat hij voor de Tentoonstelling zal maken. Ook voor de stand van de firma Tabacofina en het paviljoen *De Beukelaer* is hij verantwoordelijk. Vooral het laatste maakt veel indruk. Het lijkt erop dat zijn carrière hierdoor in een stroomversnelling terecht komt. Geert Bekaert: "Deze opdrachten voor openbare gebouwen, die de carrière van Leon Stynen hebben gemarkeerd, gaan alle terug op ontwerpen uit de beginjaren, in de eerste plaats die voor paviljoenen en stands op de Wereldtentoonstelling van Antwerpen in 1930, waar hij voor het eerst zijn vroegrijp talent manifesteerde. In deze voorlopige gebouwen heeft hij zijn eigen standaard eens en voor altijd vastgelegd (...). In deze ontwerpen merken we reeds zijn aarzelingen in de keuze van een vormtaal. Hij hanteerde ze immers allemaal met even groot gemak. Die keuze was voor hem tenslotte bijkomstig. De trefzekerheid en de vlotheid waarmee ze wordt gehanteerd, zijn het voornaamste. Het oppervlak is het dat telt. Alle kenmerken van het latere werk vinden we hier terug. In zijn eenvoud is het paviljoen van de firma *De Beukelaer*, waar Stynen toen huisarchitect was, nog het indrukwekkendst" (5).

Cover van de
Officiële Catalogus
van het paviljoen
van de *Dekoratieve
Kunsten* door
C. Bender (Biblio-
theek Monumenten
en Landschappen)

DE TENTOONSTELLINGSWIJK

Het is de bedoeling dat op de vrijgekomen terreinen van de Wereldtentoonstelling een woonwijk verrijst. Er zijn strenge bouwvoorschriften opgesteld. Het aanwezige groen moet zoveel mogelijk behouden blijven en de te bouwen woningen mogen bijvoorbeeld niet meer dan twee verdiepingen tellen en niet hoger dan 10 meter zijn. Hierdoor ontstaat bij de eerste architecten die er bouwen, Stynen, Van Steenberghe en Brosens de hoop dat er een groene, residentiële wijk met min of meer homogene woningbouw zal ontstaan, zoals de inmiddels bekende *Weissenhofsiedlung* in Stuttgart (6).

Op 14 januari 1933 verkoopt de Stad Antwerpen, vertegenwoordigd door haar burgemeester Camille Huysmans aan de heer Leon Martin Jean René Stynen, bouwmeester: "Een perceel gronds, gelegen te Antwerpen, op den hoek van de Kolonielaan en de Volhardingstraat, palende ten Noorden aan de Kolonielaan op eene breedte van twintig meters, ten Zuiden aan de Stad-verkoopster op eene diepte van zeven meters acht en dertig centimeters en van een meter en ten Westen aan dezelfde op eende diepte van twaalf meters, vijf en veertig centimeters en zes meters, vijf en twintig centimeters..."

De grond kost 250 frank per vierkante meter. Op het moment dat de acte getekend wordt, heeft de architect zijn plannen al klaar. In de koopovereenkomst worden deze uitgebreid beschreven. Voorts verplicht de koper zich: "*De gebouwen zullen voltooid zijn uiterlijk een en dertig december negentien honderd drie en dertig, op verbeurte eener boete van honderd frank per dag, voor iederen dag vertraging*".

We mogen aannemen dat dit inderdaad gebeurd is. In het Stadsarchief van Antwerpen bevindt zich geen correspondentie tussen de bouwheer en de gemeente, die op een vertraging bij de bouw duidt. Op basis van deze ontbrekende gegevens kan men als bouwjaar van het huis 1933 aanhouden. De ontwerpen stammen evenwel al uit 1932. Stynen kon de grond kopen door de financiële hulp van zijn vader. De bouw van het huis was mogelijk door het honorarium dat hij had ontvangen voor het ontwerp van het Casino van Knokke. "*Het was niet veel, maar ik probeerde spaarzaam te leven*" (8). De wijk is niet geworden wat de architecten, die er het eerst bouwden, ervan verwacht hadden. Al vrij snel verschijnt, ondanks de strenge bouwvoorschriften, de eerste hoogbouw en verder wordt het hele gebied opgedeeld in smalle percelen voor stedelijke rijwoningen, waardoor het aanwezige groen voor de bijl gaat (9).

Léon Stynen lucht zijn woede over deze gang van zaken in een interview dat in juli 1936 onder de titel *Le Scandale De L'Avenue De La Colonie* in *Bâtir* verschijnt. Vooral het stadsbestuur moet het ontgelden: "*...J'ai payé au prix fort un terrain où je ne pouvais bâtir que deux étages, étant entendu que les hautes constructions seraient localisées au début de l'avenue de la Colonie, c'est-à-dire, coïncidence baroque, à l'endroit où cette avenue est la plus étroite... Certains amateurs ayant offert d'acquérir une bonne parcelle à la condition de pouvoir y dresser six étages, la Ville n'as pris garde de demander l'avis de ses co-contractants d'hier pour traiter sur cette base scandaleuse. Il en est ainsi chaque fois qu'une vente en cours semble devoir aller à*

De woning in *Bâtir*,
1936, 44: *Le
scandale de l'ave-
nue de la Colonie*
...(Bibliotheek
Monumenten en
Landschappen)

vau-l'eau, l'acheteur en puissance menaçant pour une raison ou l'autre de rompre le marché. Les faiblesses répétées de la Ville étant connues, le chantage va bon train, C'est pourquoi on peut admirer au coin de la rue du Général Cabra ce parasite aux proportions médiocres, détonnant dans l'avenue de la Colonie comme un juron sur les lèvres d'une jolie femme". Is deze woede alleen frustratie omdat anderen mochten wat de bouwers van het eerste uur, zoals Stynen, Van Steenberge, en Brosens, niet mochten? Stynen: *"Ainsi avons-nous œuvré difficilement pour observer dans l'intérêt général de multiples servitudes que nous aprouvions, mais en vain. N'avons nous pas été frustrés? C'est dans cette conviction que mes confrères et moi avons protesté officiellement et a diverses reprises, par l'envoi de plis recommandés et démarches personnelles. N'importe-t-il pas que les premiers occupants, architectes et propriétaires, s'unissent pour donner à leur protestation une forme collective et définitive? Demandant que la ville en revienne à ses principes initiaux ou qu'elle redonne à tous pleine et entière liberté de disposer de leur bien selon leur intérêt?"* (10).

Uit het 'Archief Stynen' (11) blijkt dat de architect toch nog een flink aantal rijwoningen in de wijk bouwt: de woningen Daniel, Senten, Ulfelt aan de Vlaamse Kunstlaan, de woningen Lenaerts, Verdyck, Hirsch en Van Laethem aan de Volhardingstraat,

woning Brocke aan de Kolonielaan, een woning aan de Tentoonstellingslaan en in 1946 woning Giroulle aan de A. Coolsstraat. Het zijn grotendeels onopvallende rijwoningen, die stuk voor stuk ontbreken in de inventaris die aan Bontridders monografie over de architect is toegevoegd.

HET EIGEN WOONHUIS

Als Léon Stynen zijn eigen huis bouwt, heeft hij al een bescheiden oeuvre op zijn naam staan. In Knokke heeft hij al een gedenksteen aan de gesneuvelden van 1914-1918 (1923), een woning aan het Verweeplein (1923) en het Casino (1928-1931) gebouwd. Dan is er natuurlijk de woning Verstrepen te Boom (1927). Hiermee haalt hij zelfs de internationale pers. In 1928 bouwt hij voor de Franstalige dichter Paul Neyhuys, een vriend van de gebroeders Jaspers en Paul Van Ostaijen, een rijhuis aan de Cruyslei te Deurne. Van een jaar later dateert een landhuis aan de Leopoldslei in Brasschaat, woning Wuyts (*"een van de weinige realisaties die Leon Stynen in de zuivere witte stijl van het Nieuwe Bouwen uitwerkt. Het is meteen ook een van de meest expressieve woningen uit zijn oeuvre"*) (12). En dan zijn er natuurlijk de eerder vermelde ontwerpen voor de Wereldtentoonstelling. Vooral hiermee lukt het hem op te vallen.

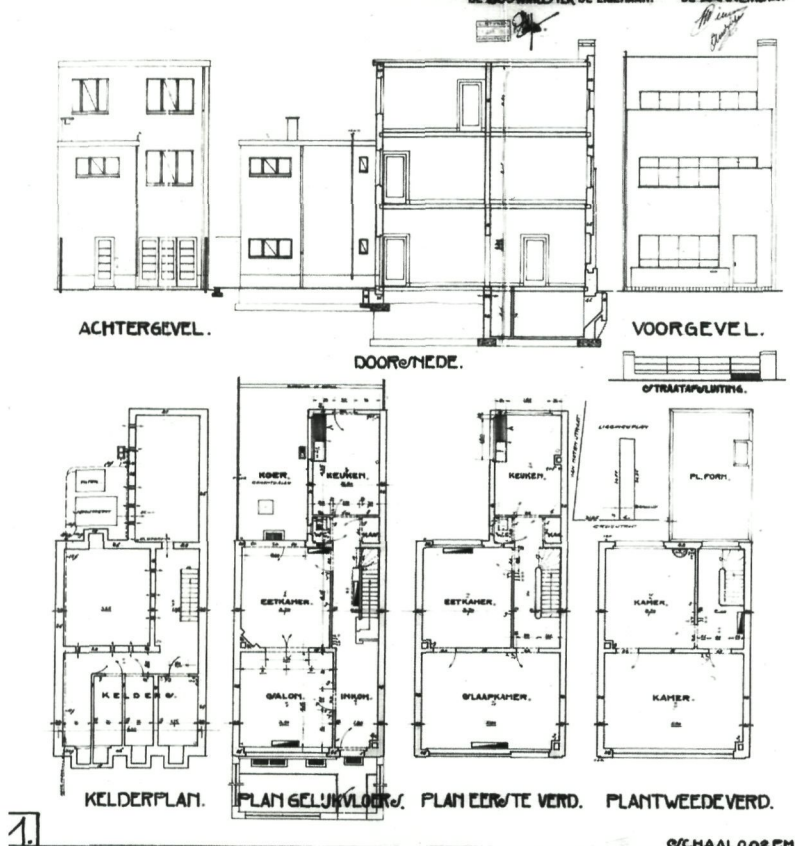
De realisaties en ontwerpen van vóór 1925 kenmerken zich door een eclectische stijl, waarbij het gebruik van ornamenten niet wordt geschuwd. Twee door hem ontworpen gebouwen aan de Jan Van Ryswycklaan, een appartementsgebouw op de hoek van de Desguinlei en een meesterwoning op nummer 136, zijn hiervan duidelijke voorbeelden. In de meeste publicaties over Stynen wordt met betrekking tot deze periode de invloed van Berlage genoemd.

In 1923 maakt Stynen kennis met beton. Een heel nieuwe wereld gaat voor hem open. De mogelijkheden lijken onbegrensd. De noodzaak zich te onderwerpen aan de door de traditionele manier van bouwen opgelegde indeling van de woning is verleden tijd. Vanaf dan bestaat de mogelijkheid elke verdieping zo in te delen dat ze beantwoordt aan de praktische eisen die werken en wonen er aan stellen. Bovendien zal het arbeidsintensieve *"steentje op steentje"* (13) stapelen niet langer nodig zijn. Helaas laat de aard van zijn opdrachten het nog niet toe in beton te bouwen.

De woning op de cover van *Bâtir*, 1936, 44 (Bibliotheek Monumenten en Landschappen)

WOONHUIS VOOR REKENING VAN M. NEUHUYS, RUDOLFS-TR. N° 13 TE ANTWERPEN
OF EENEN GROND GELEGEN CRUYSLA-TR. N° 13 TE DEURNE. ANTWERPEN, 26 NOVEMBER 1928.
DE BOUWMEESTER, DE EIGENAAR, DE AANNEMER.

In 1925 bezoekt hij samen met zijn zuster de tentoonstelling *Arts décoratifs et industriels modernes* in Parijs. Daar ziet hij het *Pavillon de l'Esprit Nouveau* van Le Corbusier. Hij maakt er voor het eerst kennis met de architect, die hij later "mijn intiemste vriend" zal noemen. In een gesprek met Joos Florquin voor de BRT noemt hij deze kennismaking een schok (14).

Rond 1914 ontwikkelt Le Corbusier zijn *Dom-ino*-woning. Ze bestaat uit betonnen vloerplaten, die op vierkante kolommen steunen en verbonden zijn door een trapelement. Het is de bedoeling ze te laten prefabriceren. De bewoners kunnen haar dan naar eigen goeddunken aankleden en inrichten. De grote vernieuwing is de plaatsing van de kolommen, naar binnen, los van de buitenwand, zodat niet alleen de binnenindeling, maar ook de gevelcompositie onafhankelijk is van de structuur (15).

In 1923 publiceert Le Corbusier *Vers une architecture*, een bundeling van artikelen, die eerder verschenen waren in het tijdschrift *l'Esprit Nouveau*, waarvan hij en de kunstenaar Ozenfant de redactie voerden. Een invloedrijke publicatie waarin we ook weer het *Dom-ino*-type terugvinden.

Uit deze periode stammen ook zijn *5 points d'une architecture nouvelle*:

1. de *pilotis* ter vervanging van dragende muren;
2. het vrije, flexibele grondplan;
3. het brede strookvenster voor een maximum aan gelijkmatig daglicht;
4. de vrije indeling van de gevels;
5. de daktuin (16).

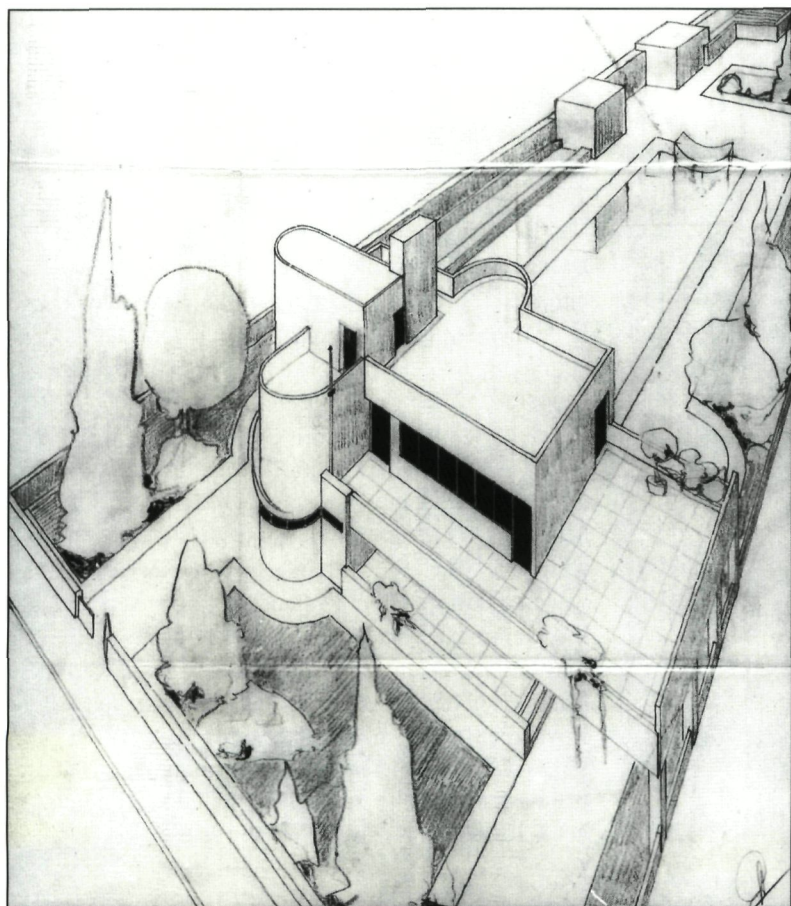
In een publicatie in het meinummer 1927 van de *Europäische Revue* was er zelfs sprake van een zesde punt; de afschaffing van de kroonlijst (17). Dat Stynen door Le Corbusier is beïnvloed, heeft hij nooit onder stoelen of banken gestoken. We zien het bovendien ook terug in zijn ontwerpen uit die tijd. Voordat Léon Stynen besloot op het terrein van de Wereldtentoonstelling te bouwen had hij een grond op het oog aan de Floralienlaan in Berchem. In het *Archief Stynen* bevindt zich een ontwerp hiervoor.

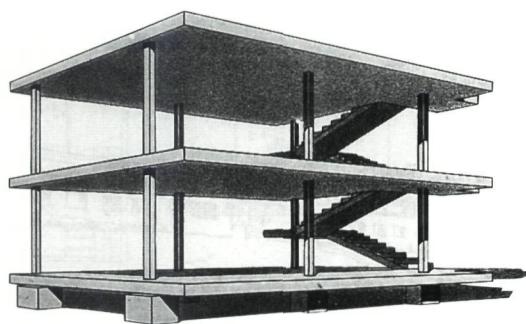
Ontwerp voor de woning van de dichter Paul Neuhuys aan de Cruyslei te Deurne, uit 1928 (Provinciebestuur Antwerpen, Dienst Kunstpatrimonium, Archief Léon Stynen)

Ontwerp voor de woning Wuyts aan de Leopoldslei te Brasschaat, uit 1929 (Provinciebestuur Antwerpen, Dienst Kunstpatrimonium, Archief Léon Stynen)

De Dom-Ino-woning
van Le Corbusier
(uit *Le Corbusier et
Pierre Jeanneret,
Œuvre complète
1910-1929, Zürich,
1964*)

Het stamt ook uit 1932. Veel meer dan in de uiteindelijke woning aan de Kolonielaan zien we dat de architect hier zijn verbeelding de vrije loop laat en rijkelijk gebruik maakt van het jargon van het Nieuwe Bouwen. In plaats van trappen wilde hij hellingen gebruiken om de verschillende verdiepingen met elkaar te verbinden. Naast de woonkamer, boven de garage, is een dubbelhoog overdekt terras gedacht; een kamer in de openlucht, zoals we ze bij Le Corbusier in die tijd tegenkomen. Het eerste ontwerp voor een eigen woning vertoont qua stijl veel overeenkomsten met Stynens eveneens uit 1932 stammende ontwerp voor het appartementsgebouw Lall te Bombay. Ook hier is de invloed van Le Corbusier onmiskenbaar: de *pilotis* zijn aanwezig, evenals de daktuinen.

Toch is het goed in dit kader Geert Bekaert aan te halen, die stelt dat Stynen, ondanks zijn vriendschap voor Le Corbusier, wellicht het diepst verwant was met Mies van der Rohe: "*Stynen probeerde zoals Mies van der Rohe, maar zonder diens diepe overtuigingskracht, met de zuivere middelen van de archi-*

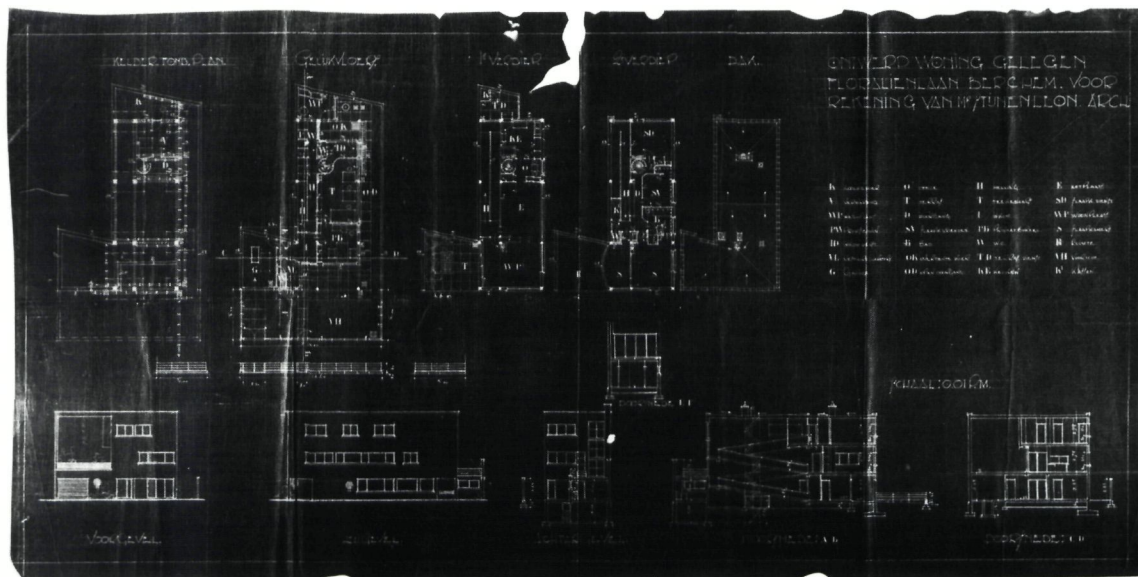
tectuur 'orde te scheppen in de hopeloze verwarring van deze tijd'" (18).

Iets verder lezen we: "*Zijn (Stynens) poëzie was die van het objectieve bouwen waarvan het economische principe een eerste voorwaarde is*" (19). Als we kijken naar de woning die Stynen uiteindelijk voor zichzelf bouwde, zien we een gebouw dat vooral opvalt door 'een uitgesproken klemtoon op een architectonische aanwezigheid, orde en zuiverheid, die zich door het wonen niet laat inpalmen'. Bontridder komt tot de volgende observatie: "*Het lyrisme en de plastische bewogenheid die de vroegere werken beheersten, wijken in de eigen woning om plaats te ruimen voor een economisch realisme en een rationele beheersing, die de architect steeds zal nastreven zonder nochtans aan de gespannenheid van rigoreus berekende verhoudingen te verzaken*" (20).

Dit huis is geen manifest. Stynen heeft gebruik gemaakt van de verworvenheden van het Nieuwe Bouwen, maar zonder dat de zuivere architectuur hier misbruikt werd. We raken hier misschien de kern van zijn architectuur. Stynen was geen profeet van de vernieuwing; hij was een architect die wilde bouwen. En als hij daarbij vernieuwend bezig was, dan was dit vaak niet meer dan een logische, noodzakelijke stap, die gezet werd om een problemen op te lossen. Bontridder merkt in dit kader op: "*Ook zijn eigen woning aan de Camille Huysmanslaan te Antwerpen, is ontworpen om de strikt-exacte ruimte te vinden die algemeen geldend is voor de menselijke woonbehoefte*" (21).

Stynens woning in de Tentoonstellingswijk vormt een geheel met de aanpalende woning Verheyen.

Niet uitgevoerd
ontwerp voor een
eigen woning van
Léon Stynen aan
de Floraliënlaan te
Berchem, uit 1932
(Provinciebestuur
Antwerpen, Dienst
Kunstpatrimonium,
Archief Léon
Stynen)

De voorgevel van de woningen Stynen (nummers 85) en Verheyen (nummer 87) (foto O. Pauwels)

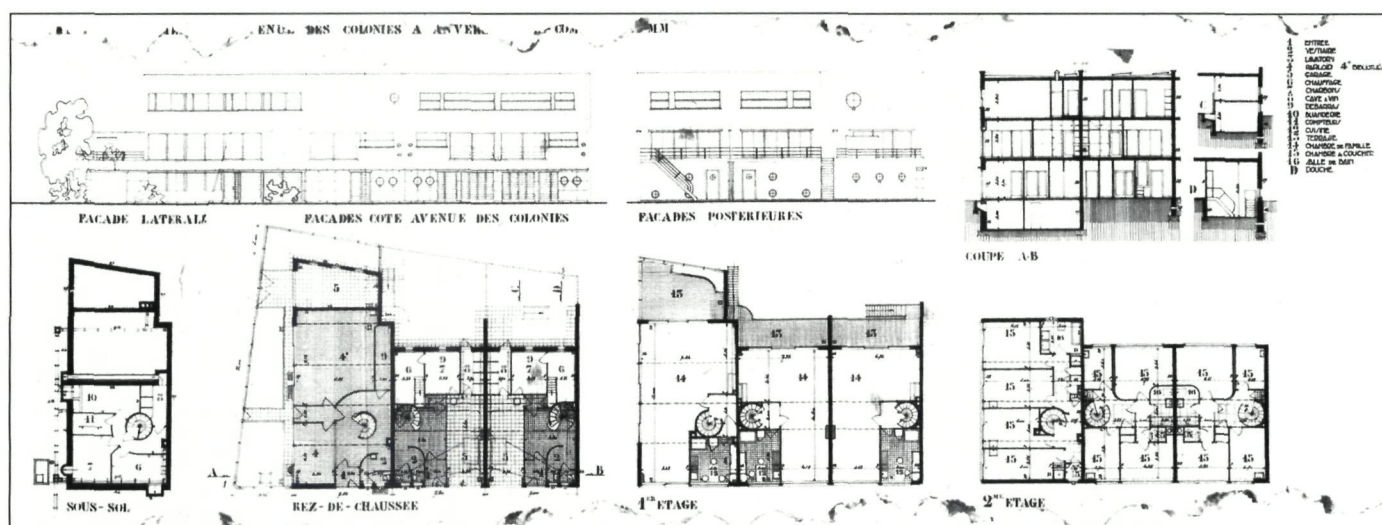
Uit financiële overwegingen is gekozen voor staal-skelet in plaats van een betonnen constructie. Dit staalskelet heeft tussenruimten van 3 meter en een overspanning van 7 meter. Zelf noemde Stynen zijn huis in navolging van Le Corbusier een *Dom-Ino*-woning. Net zoals bij een betonconstructie liet ook het staalskelet een vrije indeling van de verdiepingen toe. Op het gelijkvloers bevinden zich de werkvertrekken. Op de eerste verdieping wordt geleefd en op de tweede bevinden zich de slaapvertrekken. In een aan Stynens eigen woonhuis gewijde publicatie in het maandschrift van de K.M.B.A. (22) worden de functies van de woonlagen als volgt omschreven: *Bedrijf* (gelijkvloers), *Familieleven* (eerste verdieping) en *Rust* (tweede verdieping).

EXTERIEUR

De tekeningen en plannen die bewaard zijn gebleven van het huis wijken alle af van wat er uiteindelijk gebouwd is. De raampartijen zijn anders en ook de plattegrond vertoont afwijkingen. Dat er nog andere tekeningen hebben bestaan, lijkt onwaarschijnlijk. Zowel in het *Archief Stynen* als bij de bouwaanvraag die wordt bewaard in het Stadsarchief zien we steeds dezelfde tekeningen terug (23). Het huis maakt daarop deel uit van een complex van drie woningen, waarvan uiteindelijk alleen de eigen woning en het belendende pand de woning Verheyen gerealiseerd werden.

De enige informatie die hoogstwaarschijnlijk in de buurt komt, vinden we in het eerder genoemde

Opstanden, doorsnede en plattegronden van de woning, uit 1932 (Provinciebestuur Antwerpen, Dienst Kunstpatrimonium, Archief Léon Stynen)

maandschrift van de K.M.B.A. De bij dit artikel afgedrukte plattegrond benadert waarschijnlijk nog het meest de oorspronkelijke situatie. Aangezien het hier het eigen woonhuis van de architect betreft is het niet verwonderlijk dat er geen correspondentie bestaat. We moeten het dus vooral doen met de schaarse mededelingen die her en der in vraaggesprekken met de architect opduiken. Het handelt dan natuurlijk meestal over de meer algemene aspecten met betrekking tot het huis. De enige bron waarin wat meer op de details wordt ingegaan is het dossier *Oorlogsschade Kolonielaan 85*, in het *Archief Stynen*. Hierin bevindt zich een kopie van de aanvraag voor een vergoeding van het Ministerie van Oorlog, voor de schade die een in de nabijheid van de woning ingeslagen Duitse V1 bom had aangericht. Vooral met betrekking tot het interieur hebben we in dit dossier interessante gegevens gevonden.

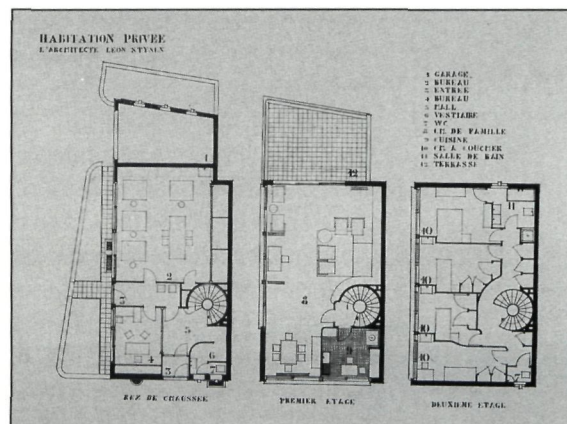
Het huis is een rijhuis, maar omdat het zich aan het einde van een woonblok bevindt kon de architect de volledige diepte van het perceel gebruiken (24). De oostelijke gevel, aan de kant van de Volhardingsstraat, is open van karakter en bestaat bijna geheel uit raampartijen, slechts om de drie meter onderbroken door de kolommen van het staalskelet. Op het gelijkvloers de strookramen van de tekenzaal en het ontvangstbureel. Daartussen de toegangsdeur van de architectenpraktijk. Links van het huis de garage. Op de eerste verdieping een 9 meter brede raampartij, van vloer tot plafond, die de woonkamer van licht voorziet. Daarnaast, boven de garage, het terras. Op de tweede verdieping, de slaapverdieping, een 12 meter lang strookraam. In de zuidelijke gevel, ter hoogte van het terras, ramen en schuifdeuren. Op de tweede verdieping het ronde raam, 1 meter in door-

snede, van de badkamer. Oorspronkelijk bevonden zich in de zuidelijk wand van de garage ook nog drie, kleine ronde ramen. Bij een uitbreiding van de garage rond 1960 zijn deze verdwenen.

De privé-ingang is op het noorden gesitueerd aan de Camille Huysmanslaan. In deze gevel zijn slechts de hoogst noodzakelijke voorzieningen getroffen. Hij maakt in tegenstelling tot de oostgevel, een gesloten indruk. Op het gelijkvloers de ingangsdeur en twee kleine ronde ramen van de vestiaire en het toilet. Op de eerste verdieping komen de bandramen (keuken en eetplaats) terug, die de oostelijke gevel domineren. Op de tweede verdieping bevindt zich slechts een klein rond raam van het voormalige toilet.

Het metselwerk is in “*Sileziebrikken, met horizontale zwarte voegen van 18 mm en verticale witte voegen van 3 mm*” (25). De horizontaal schuivende ramen zijn in Moulmainteak en zijn vervaardigd door de firma G. Mylle uit Brussel. Dezelfde ramen

Plattegronden van
de woning (uit
K.M.B.A., 1937, 3;
Bibliotheek
Monumenten en
Landschappen)

Het hoekhuis
nummer 85, de
eigen woning van
Léon Stijnen, met
ramen in Moul-
mainteak (foto
O. Pauwels)

komen we ook tegen bij de ongeveer tegelijkertijd door Stynen gebouwde Residentie Elsdonck te Wilrijk, het appartementsgebouw aan de Britselei te Antwerpen, en in het rustoord voor zwakke kinderen *Hof ten Bosch* te Brasschaat. Dat de ramen en deuren van de aanpalende woning in staal uitgevoerd werden, had een financiële oorzaak. Stalen kozijnen en ramen waren destijds een stuk goedkoper in aanschaf dan teakhouten exemplaren. Maar terwijl de stalen ramen van de woning Verheyen noodgedwongen vervangen zijn, bevindt het oorspronkelijke houtwerk van Stynens woning zich nog in uitstekende staat.

Door het gebruik van bandramen en de zwarte voegen in het metselwerk benadrukt Stynen de horizontale lijnen in de gevel. Op de benedenverdieping is de gevel bekleed met blauwe hardsteen. Op die manier wordt enigszins het zwevende effect gesuggereerd dat Le Corbusier door de toepassing van *pilotis* bereikte. Zoals wel vaker bij modernistische architecten zien we tal van verwijzingen naar de scheepsbouw: de ronde ramen en het gebruik van

teakhout, tot dan toe hoofdzakelijk gebruikt bij de bouw van schepen. Het terras boven de garage, met zijn borstwering met houten handgreep en gevlochten ijzerdraad, roept reminiscenties op aan de achterplecht van een schip.

INTERIEUR

Bedrijf

Het gelijkvloers is ontworpen om het architectenbureau van Leon Stynen te huisvesten. De ingang bevindt zich aan de Volhardingstraat. Rechts van de inkomhal is een klein ontvangtbureau gesitueerd. Een ingebouwde kast vult de gehele noordelijke wand. Oorspronkelijk was deze kast gefineerd met Franse notelaar. Later werd dit wit overschilderd. Een glazen schuifpui, van vloer tot plafond, vormt de afscheiding met de traphal. Op de vloer lagen oorspronkelijk hardgebakken keramische tegels (10 x 10 cm). Rond 1955 zijn deze tegels vervangen door eveneens keramische tegels van een groter formaat (15 x 15 cm) met een vrij brede voeg.

Links van de inkomhal bevindt zich de voormalige tekenzaal. Oorspronkelijk was de afmeting van deze ruimte 7 x 7 m. Bij een uitbreiding van de garage rond 1960 - Stynen had zijn architectenbureau inmiddels overgebracht naar het in 1954 door hem ontworpen appartementengebouw *De Zonnewijzer* aan de Mechelsesteenweg - werd de ruimte een meter smaller.

Tegen de achterwand van de tekenzaal bevonden zich oorspronkelijk ingebouwde kasten van 1 meter diep. In de jaren '60 is deze ruimte verbouwd tot conciergerie. Met behulp van houten scheidingswanden werden een slaapkamer, een woonkeuken en een badkamer gecreëerd. Ook hier lagen bruine, hardgebakken keramische tegels op de vloer. Bij het wegbreken van de houten scheidingswanden werd deze vloer aangetroffen. Hij was echter zodanig beschadigd dat hij niet gehandhaafd kon blijven.

In de inkomhal bevindt zich tegenover de deur een wandschildering van René Guiette uit 1937. Guiette heeft waarschijnlijk direct op de bestaande bezetting gewerkt, zodat op een groot aantal plaatsen de verflaag van de wand was losgekomen. Door lijm tussen de verflaag en de wand te injecteren zijn deze stukken weer vastgezet. Verder zijn grove beschadigingen bijgewerkt en is de gehele schildering gereinigd. In beide inkomhallen en de traphal ligt wit geaderd donkergrijs marmer op de vloer. We nemen aan dat ook hier oorspronkelijk keramische tegels hebben gelegen. De wanden waren oorspronkelijk uitgevoerd in "*plastic met olieverf overschildert*" (26). In de jaren '50 is dit vervangen door een bezetting die refereert aan buitenpleisterwerk. Het betreft hier het produkt *Pronto*, dat eind jaren '40 door de firma B. en P. Père op de markt was gebracht. Stynen paste dit product in die periode vaker toe (onder andere in de woning van Van Camp uit 1953, aan de Oosterveldlaan te Wilrijk). Omdat deze bezetting tezamen met de marmeren vloer en de van latere datum daterende trapeuningen een gaaf ensemble uit de jaren '50 vormt werd besloten ze te handhaven. Ze werd met een produkt op basis van latex gereinigd en beschadigingen werden waar mogelijk hersteld. De spiltrap naar de verdiepingen is zonder tegentredden gemaakt. Hierdoor wordt een grotere verlichting van de trapzaal gegarandeerd. Oorspronkelijk was de trapeuning van "*gebronzeerde koperen buis met vakken van gevlochten koperdraad*" (27). Deze is later vervangen door een trapeuning van witgeschilderd ijzer met een grijze kunststof handgreep. Wat verder opvalt, is dat de deuren in de gehele woning relatief smal zijn en dat de klinken erg laag zijn aangebracht. Hierdoor lijken de deuren optisch hoger, dan ze in werkelijkheid zijn.

Familieleven

Op de eerste verdieping bevinden zich de woonkamer en de keuken. De keuken is er een van het merk CUBEX. Onder deze naam werden vanaf de jaren '30 de eerste gestandaardiseerde keukens, naar een ontwerp van architect L.H. De Koninck, in België door de firma E.J. Van de Ven op de markt gebracht. De keuken is niet meer geheel origineel. In aanvang bevond de spoelbak zich tegen de rechterwand. Dit verklaart wellicht dat er Cubexkasten uit twee verschillende perioden zijn aangetroffen. De keuken is verder zoveel mogelijk intact gehouden. Ten behoeve van de nieuwe bewoners is het aanrecht iets verhoogd.

Ook werd het grijze kunststof laminaat van het werkblad genomen. Hieronder bevond zich een teakhouten blad. Dit was weliswaar beschadigd, maar door er een paar millimeter af te schaven zijn deze beschadigingen nagegoeg verdwenen. De Cubexkasten zijn met glanzende olieverf geschilderd in een gebroken wit.

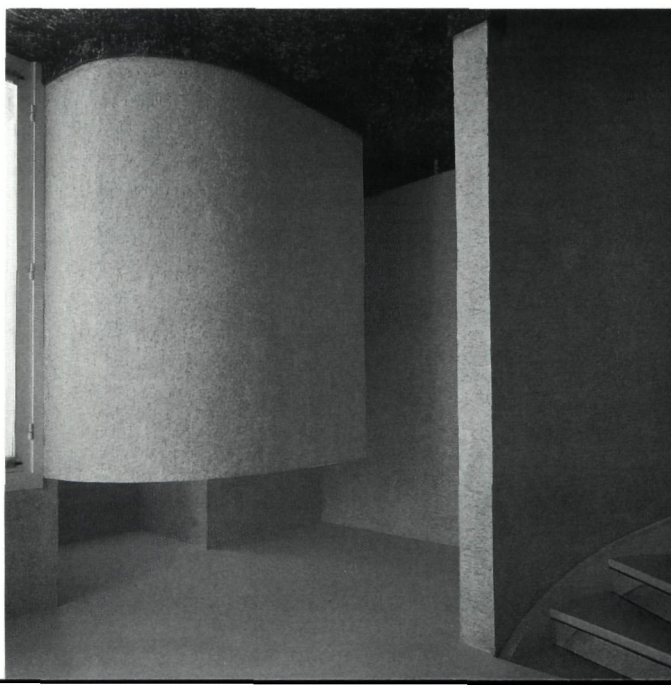
Op de vloer lagen kunststoftegels. Deze zijn bij de restauratie vervangen door keramische tegels (10 x 10 cm).

Drie van de vier wanden in de grote leefruimte bestaan grotendeels uit ramen. Hier heeft het licht vrij spel. Om de inval van het licht niet te breken, zijn de verwarmingselementen zelfs haaks op de oostelijke wand geplaatst.

Oorspronkelijk waren de wanden bekleed met een gele jute.

Hiervan wordt melding gemaakt in een onderschrift bij een van de foto's bij het artikel in het K.M.B.A. *Maandschrift*. Tevens werd tijdens de restauratiewerken op de wand achter het buffet een rest van

De inkomhal met wanden in Pronto-bezetting (foto O. Pauwels)

De voormalige tekenkamer (foto O. Pauwels)

deze wandbekleding gevonden. Later werd de jutebekleding verwijderd en werden de muren met olie verf geschilderd en getamponneerd. In het genoemde dossier *Oorlogsschade* lezen we dat dit in 1939 gebeurd is.

Ook bij de kleurkeuze heeft Stynen zich duidelijk laten inspireren door Le Corbusier. De gebruikte kleuren komen grotendeels overeen met die van de leefruimte in het door Le Corbusier voor René Guiette gebouwde huis aan de Populierenlaan. Alleen het *siënna rose* ontbreekt (28). De wanden bij de eethoek waren donkerbruin (gebrande omber) en de lange wand was lichtblauw. Het verbaast misschien dat Stynen hier geen lijmverven met zuivere pigmenten gebruikt heeft, iets wat Le Corbusier vanwege het matte effect voorstond. Maar Stynen kende de woning van Guiette en was hoogstwaarschijnlijk op de hoogte van de bezwaren die deze wijze van schilderen met zich meebracht. Met lijmv verf en pigment behandelde muren zijn kwetsbaar en geven bij de geringste aanraking kleur af. Realist als hij was koos Stynen daarom wellicht voor een getamponeerde verf op basis van lijnolie.

Le Corbusier had uitgesproken ideeën over het gebruik van kleuren in de architectuur, die hij onder andere uitwerkte in het tijdschrift *l'Esprit Nouveau* en in zijn verhandeling *Polychromie Architecturale* (29) (30). Kleur verandert de ruimte, rangschikt de objecten, heeft een fysiologische uitwerking en reageert sterk op onze gevoelens. Maar tegelijkertijd waarschuwt hij ook voor "*de gevaarlijke kracht van kleuren, die bij een verkeerd gebruik de architecturale vorm volledig kan vernietigen*" (31).

De muurschildering van René Guiette in de inkomhal (foto O. Pauwels)

Stynen moet tevreden zijn geweest over het architecturale effect dat de toepassing van kleur in zijn leefruimte had. Hoe is het anders te verklaren dat hij bij de diverse overschilderingen in de loop der jaren steeds de kleurstellingen uit 1939 heeft aangehouden. Bij de restauratie werd dan ook besloten de kleurstellingen en verftechniek uit 1939 te respecteren in plaats van de oorspronkelijke jute wandbekleding. Door overschilderingen met latex in de loop der jaren waren de kleuren echter nogal gaan afwijken van de originele kleuren. De westelijke wand was geschilderd in een groenachtig blauw. De noordelijke en oostelijke wand waren in een donkerbruine latex overschilderd, die vooral associaties met chocolade opriep. Het plafond en de andere wanden waren wit.

Aan restaurateur Lode De Clercq werd gevraagd een kleuronderzoek uit te voeren. Hij kwam onder andere tot de volgende bevindingen: de aangetroffen witte schildering werd steeds voorafgegaan door een nagenoeg witte schildering. De huidige wand in bruin en huidige penanten in bruin vertoonden in aanvang een iets lichter en warmer bruin (zogenoemd *tête de nègre*) (32). Het onderzoek bevestigde het vermoeden dat de schildering werd uitgevoerd in een getamponeerde olie verftechniek, die een zijdeglans beoogde.

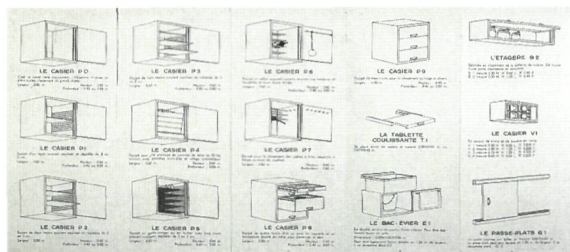
Op de vloer liggen eiken vloerdelen, die direct op de roostering zijn bevestigd. Verder bevinden zich in deze ruimte een aantal ingebouwde meubelen. Bij de eethoek een buffet, waarboven zich het doorgeefluik

▲
Publiciteitsfolder
van de firma
*Etablissements E.J.
Van De Ven*, produ-
cent van de Cubex-
keuken (privé-
verzameling)

►
De Cubex-keuken
na restauratie (foto
O. Pauwels)

naar de keuken bevindt. Het meubel is uitgevoerd in licht limbahout en gefineerd met Franse notelaar. Op één van de foto's bij het reeds vermelde artikel in het *Maandschrift van de K.M.B.A.* zien we dat het buffet oorspronkelijk op vier gechromeerde of vernikkelde buispoten steunde. Dit sloot qua stijl aan bij de B35 fauteuils van Breuer waarmee de woonkamer toen gemeubileerd was. Rond 1950 heeft Stynen zijn meubilair vernieuwd. Hij heeft toen eveneens de poten van het buffet vervangen door dunne, schuin naar buiten stekende koperkleurige exemplaren, die beter bij het nieuwe meubilair pasten.

Ook de bibliotheekkasten werden uitgevoerd in limbahout en gefineerd met Franse notelaar. Bovenop de kasten en achter de sofa zijn platen geel travertijn aangebracht. Van hetzelfde materiaal zijn de platen boven de haaks in de ruimte geplaatste verwarmings-elementen. Oorspronkelijk was ook de vensterbank van het raam op het noorden van dit materiaal. Deze plaat is onherstelbaar beschadigd door oorlogsgeweld en later vervangen door dezelfde marmer als op de vloer in de traphal.

Voor de travertijnplaten, rechts van de bibliotheekkasten, bevindt zich een divan bekleed met een zwarte wollen stof. We gaan ervan uit dat deze niet oorspronkelijk is. Op één van de interieurfoto's uit de jaren '30 zien we een exemplaar met een losse matras in ikatstof. Hierop zien we ook dat er oorspronkelijk 4 PH lampen van de Deense ontwerper Poul Hennings aan het plafond hingen. Later zijn deze vervangen door lichtbakken die tegen de rol-luikkasten werden bevestigd. Ze roepen associaties op met de verlichting in bioscoopzalen. Dit is niet zo verwonderlijk, als men bedenkt dat Stynen in de jaren '30 een aantal bioscopen heeft ontworpen (33). De grote spiegel naast de terrasdeuren is eveneens een latere toevoeging. Hiervoor werd ook het bibliotheekmeubel aangepast. Dit werd in de hoek van deurtjes voorzien en vervolgens bruin geschilderd, kleur die we ook op twee wanden in de eethoek aantreffen. De spiegel beoogt duidelijk een vergrotende werking. Een dergelijke ingreep treffen we ook aan in een aantal huizen van Richard Neutra.

Rust

De slaapkamers op de tweede verdieping zijn alle op het oosten gericht, zodat optimaal gebruik wordt gemaakt van de ochtendzon. Deze verdieping bevatte oorspronkelijk vier slaapkamers, een badkamer en een toilet. In de jaren '60 heeft Stynen de indeling gewijzigd. Dit bracht niet veel constructieve problemen met zich mee, aangezien de staalconstructie een vrije indeling van de ruimte mogelijk maakte.

De ouderslaapkamer werd vergoot en van ingebouwde kasten voorzien; dezelfde die Stynen ook toepaste bij zijn verbouwing van het appartement van het toenmalig prinselijk paar Albert en Paola in het Belvédère. Naast de grote slaapkamer ontstond een kleinere slaapkamer en daarnaast een gastenkamer met eigen badkamer. Ook de vloeren op deze verdieping bestaan uit eiken vloeren, die direct op de roostering zijn bevestigd. Oorspronkelijk waren deze vloeren niet gestoffeerd, maar geschuurd en in de was gezet. Mede door de bovengenoemde verbouwing zijn ze echter onherstelbaar beschadigd en op sommige plaatsen is het eiken door een goedkopere houtsoort vervangen.

Wat in de badkamers en het toilet opviel, was de inferieure kwaliteit van de gebruikte materialen. In plaats van tegels werden platen harboard gebruikt waarop een tegelmotief was aangebracht. Het zal niet verwonderen dat het vocht in de loop der jaren zijn invloed heeft doen gelden. De beide badkamers zijn dan ook bij de restauratie volkomen ontmanteld en opnieuw ingericht naar plannen van architect Jan

De woonkamer van
Léon Stynen in de
jaren '30 (uit
K.M.B.A., 1937, 3;
Bibliotheek
Monumenten en
Landschappen)

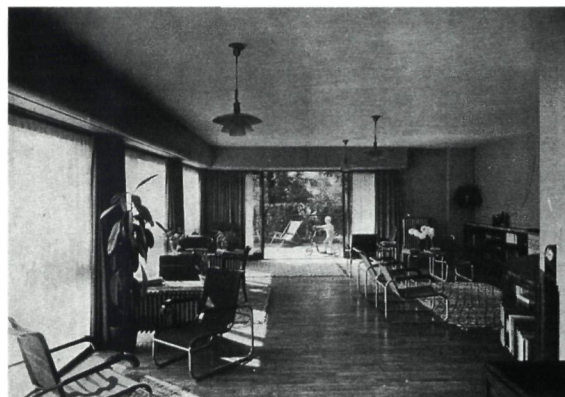
Meersman. Bij de ontmanteling werd onder de platen hardboard in de grote badkamer een douche-cabine van groene granito gevonden evenals resten van groene tegels. We stellen ons voor dat deze badkamer oorspronkelijk in min of meer dezelfde stijl was opgetrokken als de badkamers in het appartementencomplex Elsdonck, dat uit dezelfde periode stamt (34).

BESLUIT

Op 3 april 1995 werd het huis op de lijst van beschermde monumenten gezet. Tijdens de laatste jaren van Stynens leven was de mogelijkheid hiertoe ook al eens gesuggereerd. Maar zolang hij nog leefde, voelde hij er weinig voor. Het was immers zijn huis, zijn schepping, en hij wilde vrij zijn ermee te doen wat hij wilde (35). In de bijna zestig jaar dat hij er woonde, heeft Léon Stynen het huis regelmatig aangepast aan de behoeftes en smaak van het moment. Soms waren het kleine veranderingen, soms ingrijpende, zoals de nieuwe indeling van de slaapverdieping. Toch vloeiende het laatste ook voort uit de wijze waarop het huis gebouwd was. Was het niet dankzij het staalskelet dat de bewoner het plan kon aanpassen aan zijn persoonlijke woonbehoeftes?

Een en ander stelde ons en architect Jan Meersman voor het probleem wat te doen bij de restauratie? Het huis in zijn oorspronkelijke staat terugbrengen of de veranderingen die de architect in de loop der jaren uitvoerd, respecteren? Wanneer de veranderingen door latere bewoners zouden zijn uitgevoerd, was het antwoord een stuk eenvoudiger geweest. Maar nu was het probleem minder eenduidig. Uiteindelijk opteerden we voor een benadering die vooral conserverend van karakter was. Afgezien van het vernieuwen van de badkamers en het terugbrengen van de *conciergerie* tot één ruimte hebben er geen structurele ingrepen plaatsvonden.

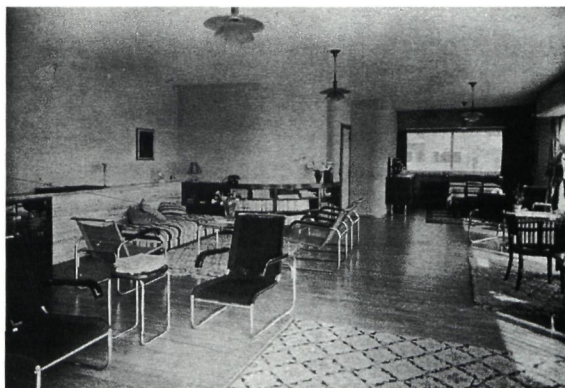
Bekaert stelt dat in de gebouwen die Stynen ontwierp om in te wonen, zijn persoonlijke instelling en architectuuropvattingen wellicht het meest scherp geprofileerd zijn. Na zijn traditionele start evolueert de architect al snel tot een architectuur waarin hij zijn opvattingen over het hedendaagse bestaan tot uitdrukking kan brengen. Daarin is het huis niet langer de plaats waarin men zich kan terugtrekken, maar waar men zich echt openbaart. De architectuur ervan is geen waarborg voor intimiteit, maar het middel voor het individu om op het eigen domein en de eigen schaal een nieuwe wereld te vestigen (36). Het zijn vooral een aantal ontwerpen voor woonhuizen uit de late jaren '20 en de jaren '30 die tot hoog-

tepunten uit het oeuvre van Stynen behoren: woning Verstrepen (Boom), woning Van Thillo (Ekeren), woning De Beukelaer (Brasschaat), de 6 ééngezinswoningen op de linkeroever en zijn eigen woning. Na de oorlog legt hij zich toe op grotere opdrachten. Hij bouwt incidenteel nog wel woningen voor particulieren, maar ze halen niet meer het niveau van vroeger. Dit hoogtepunt evenaarde hij nog een keer met zijn appartementencomplex *De Zonnewijzer* (1955). Hierover zegt Bekaert: "*Hier is de terughoudendheid volheid geworden, hier is de buitenkant geladenheid, hier zijn de relaties tussen wat wordt geopenbaard en verborgen bijzonder boeiend*" (37). In gelijkaardige termen zou men over het eigen woonhuis aan de Camille Huysmanslaan kunnen spreken.

EINDNOTEN

- (1) Uitspraak van Léon Stynen in een vraaggesprek (bandopname) dat Els Spitaels op 1 maart 1990 voerde met L. Stynen. Ruim een maand later, op 13 mei, zou hij overlijden.
- (2) Interview met Léon Stynen door H.V., in *Vooruit*, 27 augustus 1955.
- (3) De Kolonielaan werd in 1967 omgedoopt tot Camille Huysmanslaan.
- (4) Koninklijke Maatschappij Der Bouwmeesters Van Antwerpen.
- (5) BEKAERT G., *Léon Stynen, Een Architect, tentoonstellingscatalogus*, De Singel, Antwerpen, 1990, p. 36.
- (6) EYCKERMANN T., *Gids voor Moderne Architectuur in Antwerpen*, Brepols, 1989, p. 30.

De woonkamer van
Léon Stynen in de
jaren '30
(uit K.M.B.A., 1937,
3; Bibliotheek
Monumenten en
Landschappen)

Het buffet met
doorgeef naar de
keuken (foto
O. Pauwels)

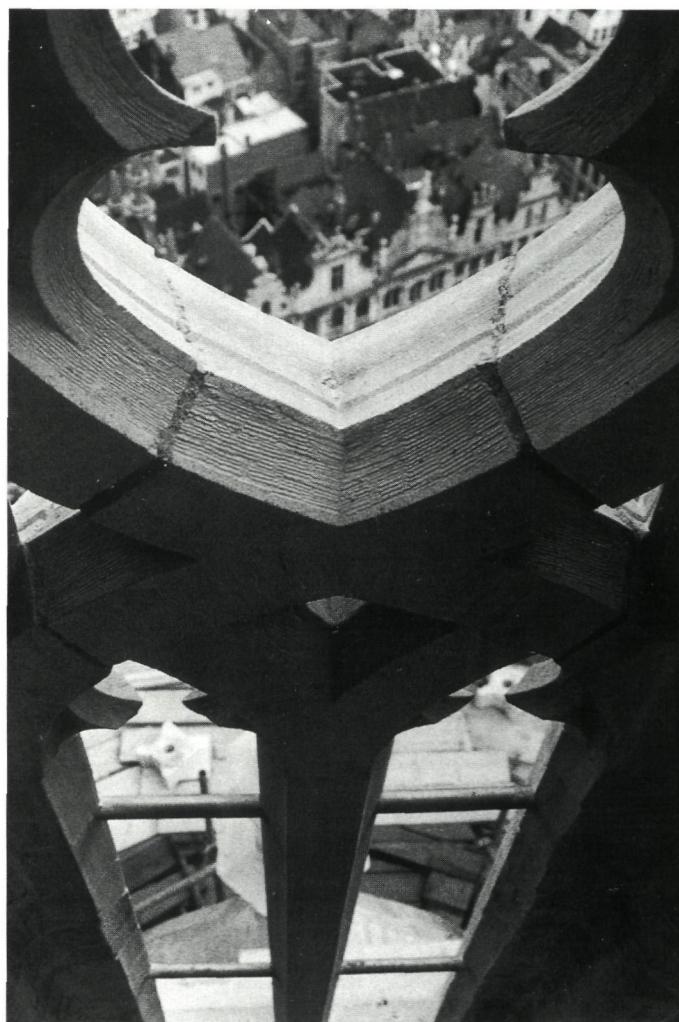
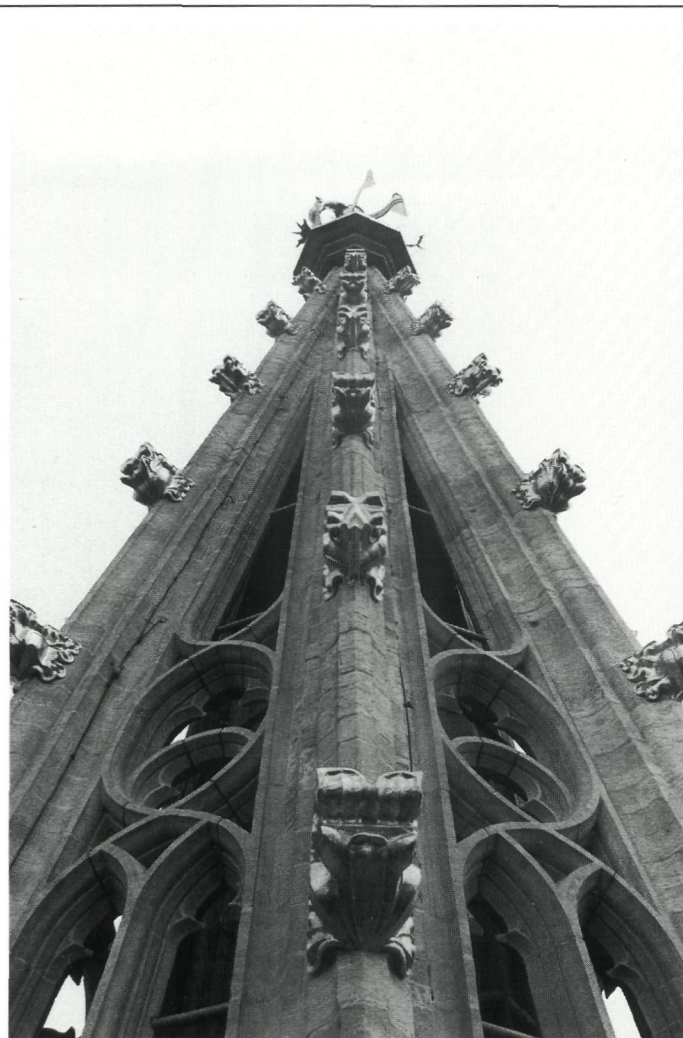
Gezicht op de eet-
hoek in gebrande
omber en de woon-
kamer met blauwe
wand (foto
O. Pauwels)

- (7) Citaat uit het koopcontract van 14 januari 1933.
- (8) Mededelingen van Léon Stynen aan Jan Meersman, 25 augustus 1989. Kort nadat wij Stynens woonhuis gekocht hadden, maakte Jan Meersman ons erop attent dat een kunsthandel drie tekeningen van Stynen van zijn ontwerp voor het Casino in Knokke te koop aanbood. We konden moeilijk weerstand bieden aan dit toeval. De tekeningen hangen nu in de voormalige tekenzaal op de begane grond.
- (9) EYCKERMANN T., o.c., p. 30.
- (10) FLOUQUET P.-L., *Le Scandale De l'Avenue De La Colonie*, in *Bâtir*, nr. 44, juli 1936.
- (11) Het archief Stynen is ondergebracht bij het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen.
- (12) GEYSENS G. e.a., *Modern Bouwen in Brasschaat 1920-1940*, Roularta Books, Zellik, 1993, p. 41.
- (13) Citaat uit het vraaggesprek met Léon Stynen door Els Spitaels (zie noot 1).
- (14) FLORQUIN J., *Ten Huize Van Léon Stynen*, BRT uitzending 2 februari 1972; Florquin J., *Ten Huize Van*, 18, Davidsfonds, Leuven, 1982.
- (15) BAINES G. en SPITAELS E., *Le Corbusier te Antwerpen*, 2, *De Woning Guiette*, Hoger Architectuurinstituut van het Rijk - Stad Antwerpen, Antwerpen, 1987, p. 18.
- (16) MENS R., LOOTSMA B. en BOSMAN J., *Le Corbusier en Nederland*, Kwadraat, Utrecht, 1985, p. 14.
- (17) BAINES G. en SPITAELS E., o.c., p. 60.
- (18) BEKAERT G., o.c., p. 55.

- (19) BEKAERT G., *ibidem*.
- (20) BONTRIDDER A., *Gevecht met de Rede*, Léon Stynen, *Leven en Werk*, Antwerpen, 1980, p. 65.
- (21) BONTRIDDER A., *idem*, p. 207.
- (22) L.M.D., *Woonhuis, Léon Stynen, Architect K.M.B.A.*, in *Maandschrift Koninklijke Maatschappij Der Bouwmeesters van Antwerpen*, jg. 8 nr. 3, maart 1937.
- (23) Hierbij moet opgemerkt worden dat het Archief Stynen een onvolledige indruk maakt. Het bevat bijvoorbeeld nagenoeg geen foto's en met betrekking tot het eigen woonhuis ontbreken ook de briefwisseling met en de offertes van aannemers.
- (24) VANDENBREEDE J. en VAN LAETHEM F., *Art Deco en Modernisme in België*, Lannoo, Tielt, 1996, p. 188.
- (25) L.M.D., o.c.
- (26) Omschrijving van Léon Stynen in het dossier *Oorlogsschade Kolonielaan 85*. In Nederland heb ik deze manier van bezetten ook wel eens *betonémail* horen noemen.
- (27) Archief Léon Stynen, dossier *Oorlogsschade Kolonielaan 85*.
- (28) MALLIET A., *Résidence Elsdonck, een opmerkelijk en kleurig appartementsgebouw, oorspronkelijk gelegen in het groen*, in *M&L*, 15de jg., nr. 4, 1996, p. 29.
- (29) DE HEER J., (red.), *Kleur en Architectuur*, Uitgeverij OIO, Rotterdam, 1986, pp. 24-39.
- (30) zie ook MALLIET A., *Le Corbusiers huis Guiette gerestaureerd*, in *M&L*, 6de jg., nr. 6, 1987; MALLIET A., *Résidence Elsdonck...*, *idem*; zie ook noot 1.
- (31) MALLIET A., *Résidence Elsdonck...*, *ibidem*, p. 29.
- (32) Studiebureau L. De Clercq, *Kleuronderzoek Interieur Woning L. Stynen*, 1996, niet gepubliceerd.
- (33) Bioscoopzaal *Capitole* (1932) en *Ciné Rex* (1934) te Antwerpen en *Ciné Eldorado* (1938) te Brussel.
- (34) zie ook MALLIET A., *Résidence Elsdonck...*, *ibidem*.
- (35) Mondelinge mededeling van de heer J.P. Alexander, de huidige bewoner van het huis Verheyen.
- (36) BEKAERT G., o.c., p. 78.
- (37) BEKAERT G., o.c., p. 97.

Met dank aan de heren Willem Aerts en Dirk Laureys van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen, en aan architect Jan Meersman die mij inzage gaf in de aantekeningen die hij maakte van een gesprek met Léon Stynen op 25 augustus 1989 ten behoeve van de *Gids Moderne Architectuur in Antwerpen*.

Stadhuistoren Brussel

Monument

Vandekerckhove

N.V. Monument Vandekerckhove

Oostrozebekestraat 54

8770 Ingelmunster

Tel. 051/31.60.80

Fax 051/30.22.37

Herstelling monumenten en openbare werken

GROUP
MONUMENT

B.v.b.a.

VENNOOTSCHAP VOOR DE CONSERVATIE EN DE RESTAURATIE VAN KUNSTWERKEN

- Restauratie van schilderijen (namelijk: grote formaten)
- Doublering op vacuümtafel
- Behandeling van:
 - gepolychromeerde beelden en meubels
 - muurschilderingen
 - Oosters lakwerk
 - Conservatie van kunstwerken op papier en zijde
 - Terracotta's

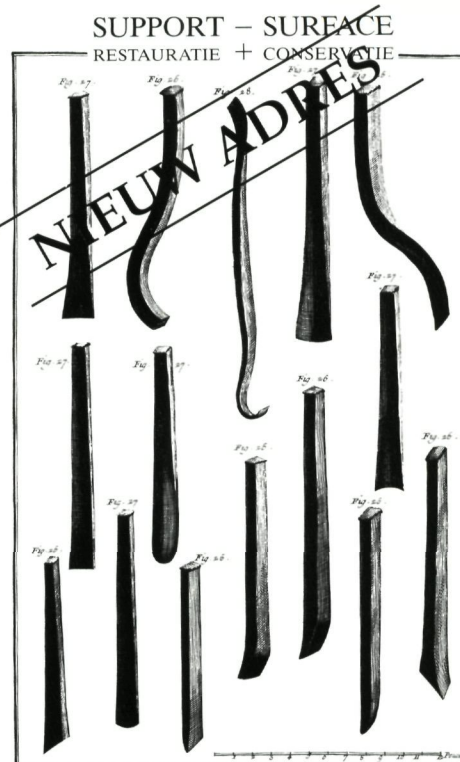

Reiniging van een schilderij

**20 JAAR AKTIEF
IN SAMENWERKING
MET DE OFFICIELE INSTANTIES.**

**DIEPESTRAAT 18
3061 BERTEM (Leefdaal)
(02) 767 97 80**

ERKENNING NR. 04 28 01

*Onderzoek & Behandeling
Muurschildering · Stuc · Sculptuur*

Bennesteeg 3, B-9000 Gent,
Tel. & Fax (09) 223 87 03

Quellinstraat 28/4 - B-2018 Antwerpen
Tel. & Fax (03)231 10 04

ATELIER
Herman Jans

*Trekken, gieten en plaatsen van
lijsten. Restauratie van oude
lijsten (staff- en stucwerk).
Mouleer- en boetseerwerk.
Sculpturen.*

**Zwarte Zusterstraat 3- 9000 Gent
tel 09/224 34 05 - fax 225 93 77**

N.V. **ENGETRIM** S.A.

1881

Grote Hondstraat 44 - 2018 ANTWERPEN
Tel. 03/218.63.04 - Fax 03/218.63.20

ALGEMENE BOUWONDERNEMING

•
RENOVATIEWERKEN

•
VERHURING

van huizen, appartementen, burelen, studio's,
winkels, garages

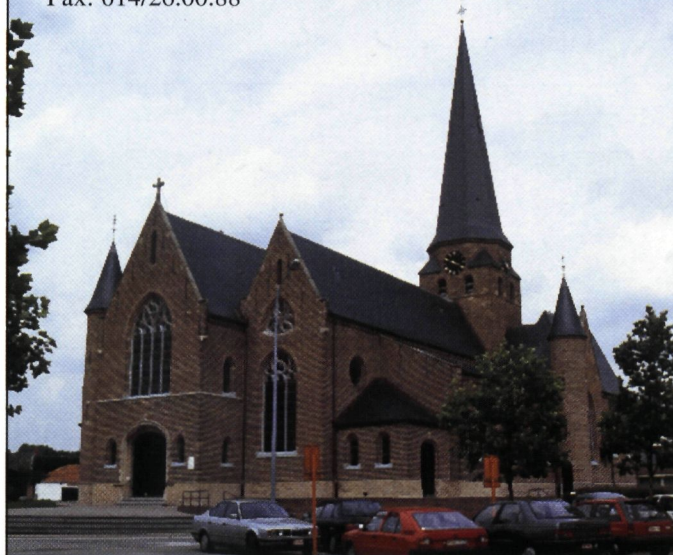
•
VERKOOP
van eigendommen

HEYLEN HERMAN

Algemene Onderneming BVBA

**Dak- & Torenwerken
Restauratiewerken**

Lossing 3
2260 Industriepark
Heultje Westerlo
Tel: 014/26.00.87
Fax: 014/26.00.88

Sint-Petruskerk te Zulte

MLZ

**HOGERE OPLEIDING
MONUMENTEN- en LANDSCHAPSZORG**

Sedert 1976 organiseert het **Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap** de Hogere opleiding Monumenten- en Landschapszorg als een postgraduaat of "Voortgezette gespecialiseerde studie". Het studieprogramma omvat alle facetten die bij conservatie en restauratie van historisch waardevolle gebouwen en landschappen belangrijk zijn bij een integrale en interdisciplinaire benadering, specifiek voor de situatie in Vlaanderen. De kandidaten dienen reeds in het bezit te zijn van een diploma van de tweede cyclus universitair onderwijs of hoger onderwijs lange type. De opleiding richt zich vooral op architecten, ingenieur-architecten, interieurarchitecten, burgerlijk en industrieel ingenieurs, scheikundigen, biologen, geografen, historici, kunsthistorici, archeologen, sociologen en planologen. De opleiding gebeurt verschillend voor studenten met een **technische** en een **niet-technische** basisdiploma. De colleges worden aangevuld met werfpraktijk, plaatsbezoeken, studiereizen en gastcolleges.

Het totaal der opleiding duurt twee jaren op part-time basis (14 uren per week geconcentreerd op volledige dinsdag en donderdagnamiddag en -avond). Hierna dient tot het behalen van het officieel erkend diploma een persoonlijke studie te worden voorgelegd en verdedigd. Aanvang der lessen: dinsdag **30 sep. 1997**; alle colleges hebben plaats in: **Ambtmanstraat 3, ANTWERPEN**

Verdere inlichtingen op het **Secretariaat Hoger Opleiding MLZ, Ruggeveldlaan, 496, 2100 DEURNE-ANTWERPEN**, Tel. (03)324 37 89 - Fax (03)326 06 77
Infodagen op **Ambtmanstraat 3, 2000 ANTWERPEN** (na afspraak): dinsdag **23 sept. 1997** (10 tot 18 uur) en donderdag **25 sept. 1997** van 14 tot 18 uur.

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
 - Natuursteen- en restauratiemortels
 - Injectie tegen opstijgend vocht
 - Epoxy- en PUR-injecties
 - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie
- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
 - Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
 - Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
 - Hulpstoffen voor beton en mortel
 - Restauratie- en Sierpleisters PAREX

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag !*

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

NV

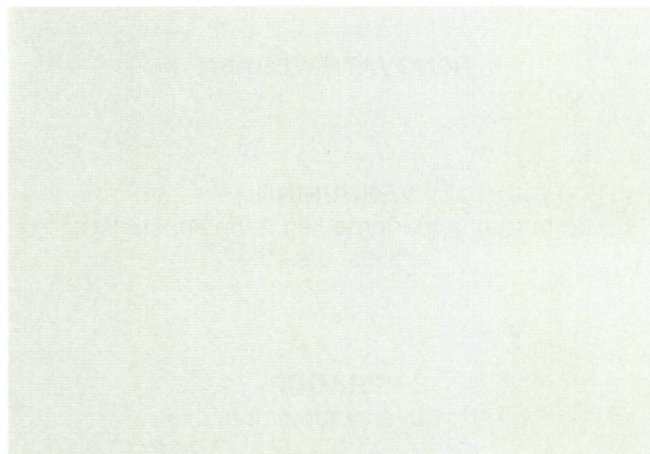
IMPORT - EXPORT

**AUTHENTIEKE HISTORISCHE
BOUWMATERIALEN:
SCHOUWEN, FONTEINEN,
DEUREN, VLOEREN, BEELDEN enz.**

Open: van 9-18 uur, ook weekend
Gesloten: maandag en dinsdag

LIERSESTEENWEG 199
2220 HEIST-OP-DEN-BERG
TEL. (015)24 06 06
FAX (015)25 08 35

RESTAURATIE & RENOVATIE
van HOUTEN RAMEN, DEUREN
en andere constructies
specialiteit: HOUTEN KOZIJNRAMEN
ref.: Begijnhof HOOGSTATEN
(zie M&L-nov.-dec. 1995)

VAN AERTSELAERSTRAAT 59
2322 HOOGSTATEN
Tel.: (03) 314 47 50
Fax: (03) 314 23 57

**DE BOUWONDERNEMINGEN
COUDRON^N_V**

Algemene Bouwwerken
Restauratie- en Renovatiewerken
Timmer- en Schrijnwerken
Specialisatie Volkerntoepassing
Keukeninrichting "Sedeco"

DIKSMUIDSEWEG 61, 8900 IEPER
TEL. 057/20 09 85 - 21 96 10 — FAX 057/20 99 17

NATUURSTEEN

NAAST MONUMENTEN
HOUDEN WIJ OOK EEN TRADITIE IN STAND

VAKMANSCHAP

ZONDER RENOFORS-BETA ZAG U DIE MOLENS NIET MEER...

Heeft U zich al eens afgevraagd hoe het komt dat eeuwenoude houten molens nog steeds de wind trotseren? Of hoe de Middeleeuwse klokkestoel van de prachtige Sint-Romboutskathedraal zijn tonnenzware beiaard torst?

Solar nv vernieuwt en versterkt rottend hout met het Renofors-Bèta systeem. Voor jàààren.

Renofors-Bèta is een (kostenbesparend) alternatief voor dure en moeilijke vervangingswerken.

Renofors-Bèta is een gewapend kunstharsstelsel dat snel, doeltreffend en esthetisch eeuwenoude constructies restaureert.

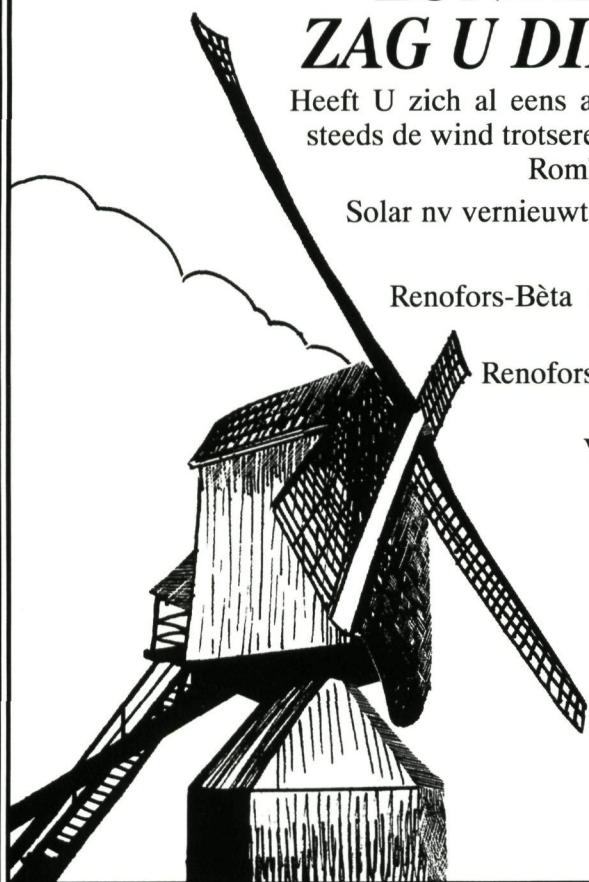
Vraag nu vrijblijvend documentatie. Bel 03/776.91.62

U HEEFT GEEN MONUMENT TE VERLIEZEN...

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33 - 9100 St.-Niklaas

Ook sterk in: **gevelreiniging - steenverharding -
vochtwering - drooglegging van muren met capillair
stijgend vocht - dichtingswerken - betonrestauratie -
houtbehandeling - brandremming.**

ALGEMENE BOUWONDERNEMING BUILDING N.V.

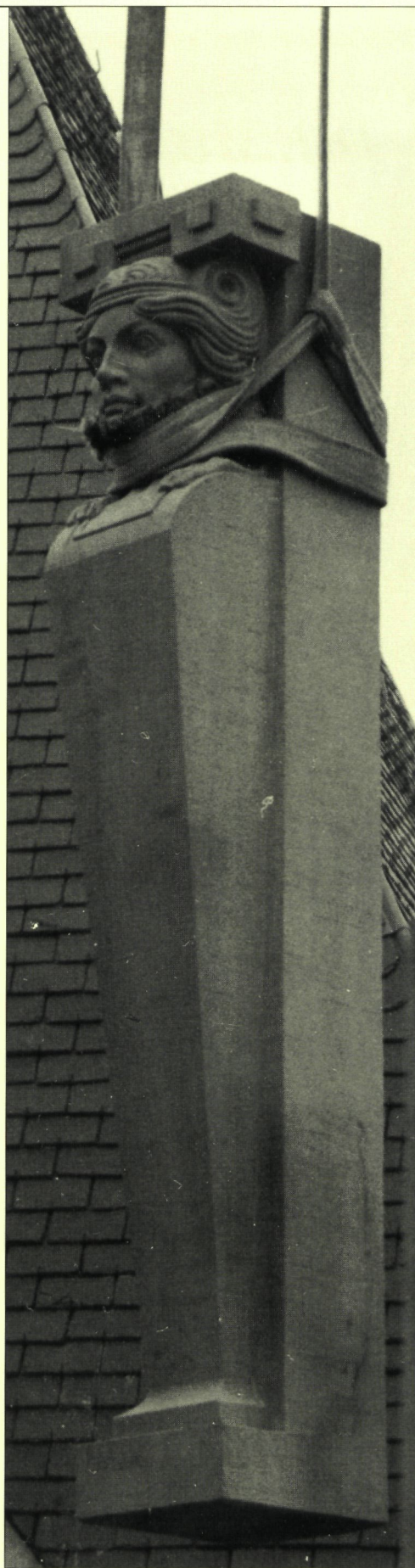
Opgericht in 1946

*

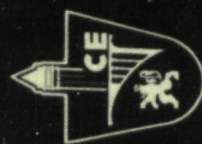
*Alle bouwwerken voor openbare en particuliere sektor.
Restauratie- en renovatiewerken.*

*

**Oudebaan 117 - 2640 Mortsel
Tel. (03) 455 38 75 t/m 79 - Fax (03) 455 38 80**

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

DENKT U BIJ LISTER GERUST MAAR AAN DUUR

We vinden er geen doekjes om: als u Lister tuinmeubilair koopt, vindt u dat terug in de aanschafprijs. Maar daar staat wel wat tegenover. Want anders dan bij menig ander merk, zijn de teakhouten tuinveteranen van Lister echt bestand tegen weer en wind, tegen zon en vrieskou. Zo vindt u in Engeland Lister banken die al meer dan 100 winters hebben getrotseerd. Lister meubelen, ambachtelijk vervaardigd sedert 1883, zijn tuinmeubelen van waarde. Daarom kunt u bij Lister gerust aan duur denken. De lange duur.

Uw Lister showroom:

België:

- ALGENO NV Zoutleeuw
(011) 78 47 74
- ARS-HORTI Dilbeek
(02) 569 54 25
- AVANT GARDEN Wijnegem
(03) 353 68 64
- CASA VERDE Overijse
(02) 688 08 46
- DE EGELANTIER Otegem
(056) 77 63 96
- ETAL DECOR Ardooie
(051) 46 76 96
- EXTRA MUROS 's Gravenwezel
(03) 658 63 68
- NV JOHN GILLE CO Zutendaal
(089) 61 27 65
- HEDERAE Boutersem
(016) 73 38 06
- IL MONDO VERDE Hasselt
(011) 23 33 44
- MODERN DESIGN Neerpelt
(011) 64 52 33
- NATUURVERSCHIJNSELEN Berlaar
(03) 422 56 90
- RAVAGO Arendonk
(014) 67 20 01
- PLAISIR DU JARDIN Brussel
(02) 375 60 26
- SAGY Eke
(09) 385 53 03
- TER BLOMME Brugge
(050) 38 17 14
- TUINARCHITECTUUR WATTELLE-
VANHULLEBUS Sijsele
(050) 37 12 30
- TUINDECORATIE EPOS Zedelgem
(050) 20 01 88
- TUINDESIGN VAN
DE VELDE NV Keerbergen
(015) 51 36 12
- DE TUINKAMER Antwerpen
(03) 248 63 96
- DE TUINWINKEL Oostduinkerke
(058) 51 05 77
- VERDE E BLU Halle
(02) 360 22 20
- VERDURME Wilrijk
(03) 827 00 91
- WILLIAM'S INTERIORS & GARDEN
Tongeren
(012) 23 14 85
- WOONCENTER VERELST Mechelen
(015) 27 00 10

Nederland:

- BERG EXCLUSIEF Helenaveen (Deurne)
(0493) 53 97 70
- BORG'S Wassenaar
(070) 517 69 91
- KABINET DE VRIJ Nijmegen
(024) 322 08 03
- KERKHOF LAREN BV
Laren N.H.
(035) 538 38 18
- METHA PARSON Amsterdam
(020) 661 06 08
- PAND 56 Akkrum
(0566) 65 20 14
- ROZENKWEKERIJ
DE WILDE
Bussum
(035) 691 65 11
- RUY'S INTERIEURS Zeist
(030) 692 28 60
- SERAMBI De Moer
(013) 515 94 72

Importeur:

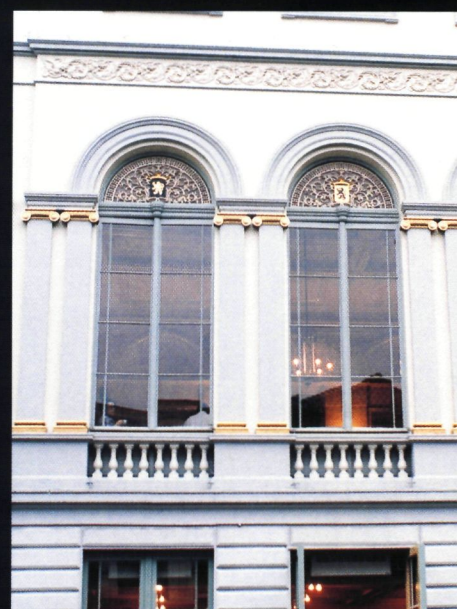
- HELITEAK ESTATE
FURNITURE NV
K. Leopoldlaan 119
3920 Lommel
België
Tel. België (011) 54 40 01
Tel. Nederland (075) 40 09 29

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Legerlaan - Brussel.

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Pandhotel - Brugge.

19e eeuwse gevelrestauratie en schilderwerk
Minardschouwburg - Gent.

19e eeuwse restauratie renovatie, hout- en marmerimitatie
Sociale Hoge School - St. Anna - Gent.

Restauratie gevel 18e eeuw "Goublomme" - Gent.

Vrijleggen en restauratie 19e eeuwse muurschilderwerk
CEPG - Gent.

Restauratie figuratief schilderwerk en houtimitatie
Zoldering directiebureau - Sociale Hoge School - Gent.

Vrijleggen en renovatie damastschilderwerk
St. Martinuskerk - Overijse.

PROVO NV

SCHILDERS- EN AFWERKINGSBEDRIJF

Waar ambacht en kunst nog altijd, zoals vroeger, één geheel vormen. Figuratief schilderen op doek en het restaureren ervan, decoratief hout- en marmerschilderen, vergulden, restauratie van moeilijk schrijn- en staffwerk + gevelrestauratie.

Erkenningen:

- D5 klasse 2
- D13 klasse 3
- D23 klasse 3
- D24 klasse 2
- D25 klasse 3

SINT-JORISKAAL 7
9000 GENT

TEL. 09/223.12.96

FAX 09/233.27.56

ABB verzekert verleden en toekomst. Al 75 jaar lang

1922 ABB
1997 75

Voormalig gildenhuis,
ontworpen door
J. Helleputte (1852-1925),
grondlegger van ABB

'De ingenieuze neogotiek'
van 13 september tot 7 december 1997
in de Predikherenkerk in Leuven

'Joris Helleputte,
architectuurfoto's en tekeningen'
van 11 september tot 7 november 1997
in de ABB-galerij in Leuven.

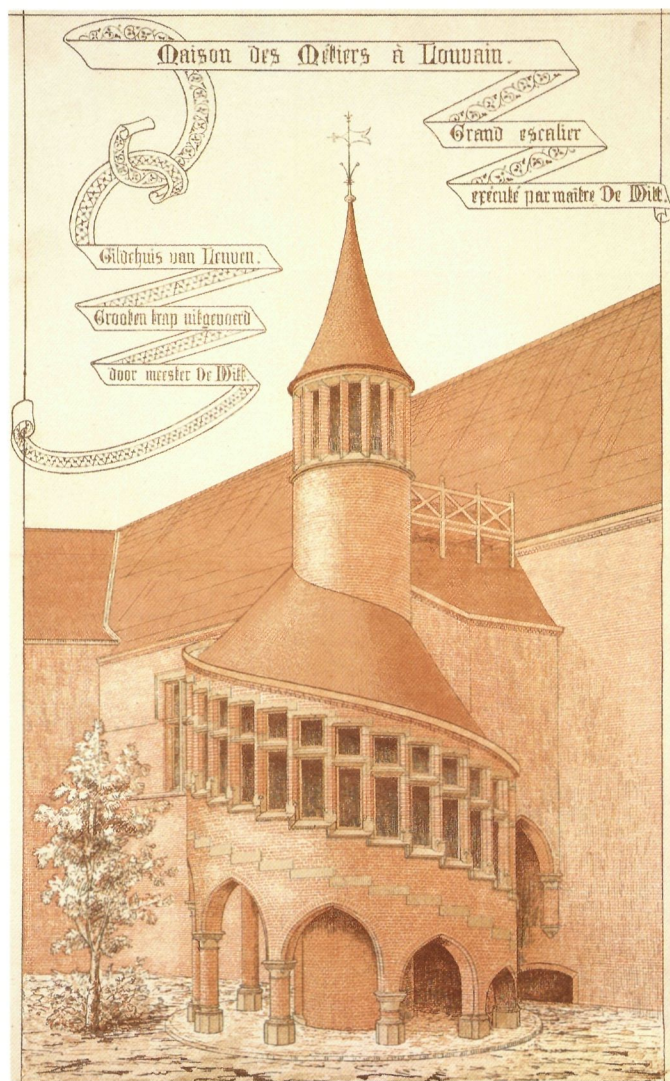

ABB VERZEKERT
VAN MENS TOT MENS

ABB ABB
verzekeringen